

56.349

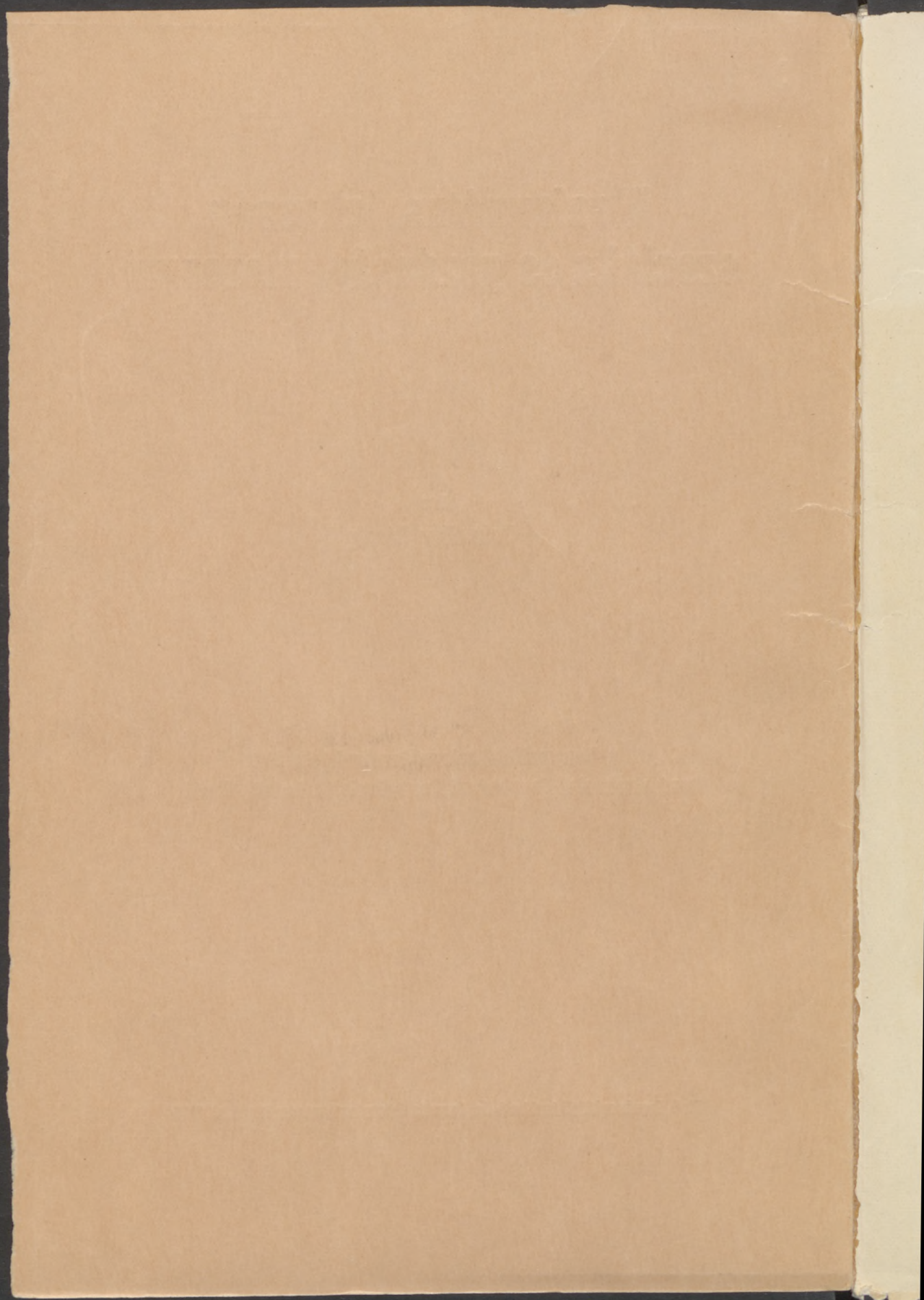
50

A református lakosság szociális és gazdasági viszonyai

Irta
Schneller Károly

**A Dunamelléki Református Egyházkerület
tanárainak első tanulmányi összejövetelén tartott előadás**

Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság kiadása, 1936

A református lakosság szociális és gazdasági viszonyai

Irta

Schneller Károly

**A Dunamelléki Református Egyházkerület
tanárainak első tanulmányi összeövetelén tartott előadás**

Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság kiadása, 1936

56349

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR	
Növekedéskönyv	
193. 4. évf. 441. sz.	

Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. — Igazgató: Tóth László

Tartalom. Bevezetés. A vallásfelekezeti statisztika nehézségei. Célkitűzés. 1. A református lakosság száma, változása és a számbeli eltolódások magyarázata. 2. Területi részletek. 3. A reformátusok és a város. 4. Nem, életkor, családi állapot. 5. A református lakosság foglalkozása, osztálytagozódása. Eltolódások 1920 óta. 6. A református lakosság műveltségi viszonyai. 7. A református lakosság moralitása.

1. A társadalom összetételét s életnyilvánulásait megismertető statisztikának a tudományok birodalmában az állampolgárjogot — sőt talán a nemesi levelet is — az a törekvése adja meg, hogy nem elégszik meg az általa felszínre hozott tények megállapításával, hanem magyarázni is kívánja e tényeket. A „mi van?” kérdésen kívül a „miért van?” is érdekli a statisztikust, akinek meggyőződése, hogy gyökeres *kollektív-önismeretre* csak akkor visz el tudománya, hogy ha erre a kérdésre is felel. Erre készteti az a velejében *gyakorlati* beállítású alapelve, hogy a kollektív önismeret végső célja a tapasztalható rossz *megváltoztatása*, az észlelt jó *mege erősítése*. Mivel pedig a közeli s távoli (sőt lehető legtávolabbi) *okok* megismerése és befolyásolása nélkül a gyógyítás — akárcsak az orvostudományban — a társadalmi politikában is kuruzslás és kontárság: ezért a statisztika feladata az, hogy a társadalom szerkezetének s életnyilvánulásainak olyan rajzát nyújtsa, amely a nem-kuruzslásos beavatkozásra érett ismereteket ad a társadalom irányítói számára. Ezért azután mondhatnók azt is, hogy a statisztika az állam és a társadalom „szeme”. Hogy vele nem látunk mindig tisztán, az nemcsak a gyarlósággal terhelt embereken, az ezernyi elfogultság láncáival megkötözött megfigyelőkön múlik. Még ezidőszerint magában a szemlencséjében is van hiba s abban is, hogy a megfigyelendő tömegjelenségek a legkülönbözőbb, gyakran egymást ellensúlyozó okok szüleményei s az úgynevezett domináns, vezető okot nehéz kihámozni az együttható egyéb erők bonyo-

lúlt szövedékéből. Minél inkább olyan cselekvésekről van szó, amelyeknek indító okai az *emberi lélek* sokrétű s emberenként nagy változatot mutató redőiben rejteznek, annál nehezebb feladat elé állítódik a statisztika, mint a társadalom objekív leírásának és magyarázatának eszköze. Ez természetes. Eszköze: a szám objektív és alaki valami. A lélek: szubjektív és lényegbeli. De mindenekfölött minőség és nem mennyiség. Lehetne így is variálni a mondottakat: a szám lényegileg forma, míg a lélek formanélküli lényeg. Lehet-e minőséget mennyiséggel mérni? Az emberi lélek viselkedése egyénenként oly különböző¹ s a társadalom számokkal mérhető, lelki eredetű megnyilvánulásai (öngyilkosság, válás, bűncselekmény, jótékonyág stb.) motívumaikat tekintve oly sokfélék és a szám számára oly nehezen megközelíthetők, hogy nem szabad áztatnunk magunkat azzal, hogy a társadalomban fellépő tömeges jelenségeket a szám formális fegyverével hiánytalanul meg tudjuk magyarázni.

Nem fölösleges ezt előrebecsátani akkor, ha egy oly közösség szociális viszonyairól akarunk számot adni, amelynek tagjait a hitelvek s a vallás közössége fűzi egybe, illetve választja el más közösségektől.

Hogy a hit az emberi magatartásban pozitív eredményeket létesítő erő, abban egy percre sem kételkedünk. Hogy az az ember, akinek életében a hasonlíthatatlan és elérhetetlen, de megközelíthető erő: Krisztus evangéliuma szabja meg a cselekvés és a tűrés irányát, mértékét, más-képpen fog cselekedni, szeretni és szenvedni, mint ugyanezen egyén ezen kegyelmi tényen nyugvó megtapasztalás és élmény nélkül: azt állítjuk. Persze bajosabb volna ezt statisztikailag is igazolni. Bár éppen nem lehetetlen. Meg kellene nyilván vizsgálni azok életét, akik — függetlenül minden felekezeti válaszfaltól — átadják életüket Istennek s akiknek mérőzsinórjuk ezáltal átváltozik. Bizonyos, hogy más lesz családi életük, más lesz ellenálló erejük a bűnnel szemben, felfogásuk szociális kötelességeikről, önmagukról, a fejlődés folytonosságáról s még az egyéni és közszükségletek sorrendjéről is, mint ugyanezen emberek régebbi (természeti) énjükből sarjadó megfelelő felfogásaik s magatartásuk. (Ebből a szempontból érdekes volna csinálni statisztikát pl. az oxfordista csoport tagjairól vagy akár valamely

¹ Az egyik ember anyagi helyzetének romlása miatt öngyilkos lesz, a másik foglalkozást változtat, a harmadik bűncselekményre vetemedik, a negyedik kivándorol s akad olyan is, aki teljes apathiába merül, míg egy másik ismét összeszorított fogakkal tovább dolgozik s boldogul: s ime mind-egyik másféle észlelési esetre nyújt alkalmat a statisztikus számára.

egyházhoz tartozó oly emberekről, akiknél az evangélium az élet tartalma és mértéke lett.)

De egészen nehéz a hit vagy éppen a megnyilvánulási formát jelentő vallás hatását kimutatni egy olyan közösség életében, amelynek soraiban az eszményien hívő és hitből élő emberek többnyire vékony rétegétől a teljesen közönyös, sőt a cinikusig a legtarkább változatban szerepelnek az emberek s amely így éppen hit dolgában *nem homogén*. Az egyazon felekezethez tartozó emberek együttes számbavétele épp azért igen sokszor csak formális értékű.

A statisztikust azért irritálja ez a tény, mert a ténymegállapítás feladatán túlmenni akaró magyarázataival szeretne mindenütt élni; ha most már az egy vallásfelekezethez tartozó sokaság körében fellépő sajátos jelenségekről kell szólnia, akkor szeretné kinyomozni azt, hogy vajjon az átlagostól netalán eltérő jelenségek mennyiben függvényei *magának az illető vallásnak*, a hitelvek eltérő voltának. Hogy azonban e téren mihamar ingoványos talajra vezethet az útja, annak egyik okát már fentebb érintettük: az emberek hit-intenzivitás és annak cselekvés-determináló erejét tekintve egy vallásfelekezeten belül égre-földre nagy eltéréseket mutatnak. Különböző keresztyén felekezetek hívő emberei sokkal közelebb állanak egymáshoz, mint az egyazon felekezeten belül formai pántokkal egybeilleszthető, de alapjában egymástól nagy világnézeti, s érzelmi-erkölcsi ellentétek árkaival elválasztott emberek. A másik ok, amely nagy óvatosságra int, az, hogy az egy felekezethez tartozók a másik felekezet hívőitől igen gyakran éppen *nem csak* a hitelvek, dogmák és formák tekintetében különböznek, hanem különbség mutatkozhatik egészen más vonatkozásban is, pl. települési viszonyaikban, (síksíkság-hegyvidék, város-falu) az általuk lakott terület klimatikus viszonyaiban, foglalkozási rétegződésükben, műveltségi színvonalukban, stb., amelyek azután egyes társadalmi tömegjelenségeket (pl. halandóság) igen messzemenően befolyásolhatnak; függetlenül, de legalábbis nagyrészt független a hittől, még inkább a vallásfelekezeti hovatartozástól. Ahhoz, hogy kifogástalan szabályszerűséget állítsunk fel a vallás és a népesség bizonyos tünetényei között, tulajdonképpen olyan sokaságot kellene egymással szembeállítani, amelyek minden idegen tényező (l. fentebb) tekintetében azonosak és csak vallásra eltérők.² Vajmi kevés a remény erre. S fenn-

² Hogy az ugyanazon vallásfelekezethez tartozás ténye mennyire nem jelent megközelítően sem azonos életnyilvánulásokat, azt szembeszököken

tartva azt, amit a hit életformáló erejéről mondtunk, számolnunk kell az adott tényekkel s így elsősorban azzal, hogy az egyazon felekezethez tartozás még nem jelenti a hitbeli intenzitás azonos fokát, nemkülönben azzal is, hogy hiányzik az az objektív mérő-eszköz, amellyel ezt a fokot szabatosan megállapíthatnók s amelynek alapján az ú. n. párhuzamos változások módszerének megfigyelésével a statisztikus annak rendje-módja szerint tisztázhatná azt az összefüggést, amely a vallás és bizonyos társadalmi életnyilvánulások közt fennforog.

A tényekkel való számolás azt is jelenti, hogy amikor a református lakosság szociális és gazdasági viszonyairól kívánunk szólni, akkor az állapot-rajzra helyezzük a súlyt és ha itt-ott megkiséreljük is az okok szövedékeire reávilágítani, ez az említett nehézségek miatt nem igen arrogálhatja magának a teljességet. Még kevésbé jelentheti ez azt, hogy a tapasztalható sajátosságok minden további nélkül a vallás számlájára írhatók s azzal összefüggő szabályszerűségek volnának.

Ha a vizsgálódás tudományos értéke korlátozott is, ez még nem mondja azt, hogy az ilyen vizsgálat szükségképpen értéktelen. Tekinve, hogy az egyes felekezetekhez tartozó tömegek sokszor foglalkozásilag, műveltségileg, vagyonilag stb. is jelentős különbségeket mutatnak fel felekezetenként, az egyes felekezetek tulajdonképpen értékes analógiákkul szolgálhatnak fennálló társadalmi törvényszerűségek megerősítésére vagy ellenőrzésére. (Pl. a jólét és a halandóság közötti összefüggés.)

Azonban ettől eltekintve az ugyanazon vallásúak közösségének a jogi szervezete, az egyház közművelődési, közigazgatási és vagyoni jogi alakulat lévén: fontos gyakorlati érdekek is szükségessé teszik az alábbi vizsgálódásokat, amelynek célja az önismeret. Mennyien vagyunk? Hogyan változik a számunk? Hol, miben vannak nagyobb defektusaink? Miben rejlenek erőink? Milyen az összetételünk? Elég erős-e az élet fájának a virágzása? Kielégítő-e az élet

bizonyítja többek között a születési statisztika is, kimutatván, hogy a keleti, ú. n. vallásos zsidók születési aránya magas, míg a nyugati zsidóságot terméketlensége halálra ítélte; s míg a délolaszországi katolikusok natalitása igen kedvező, addig Liguria, Piemonte katolikus olaszai közt a születések aránya feltűnően alacsony; Ospreussen és Oldenburg német protestánsai közt elég kedvező a születési hányados, az ezekkel szomszédos ugyancsak protestáns kerületekben már alacsony, de — hogy mindjárt közelebbi témánknál maradjunk — míg a Dunántúl reformátusai között túlnyomórészt igen kedvezőtlen a születési hányados, addig a felső Tisza mellékén az országos átlagot messze felülmúlóan magas.

megőrzése? Elég erős-e az ősök hitelveihez, a közösséghez való ragaszkodás? Miképen tagozódik a református lakosság foglalkozásilag, vagyoniilag? Egészséges-e ebben a közösségben az osztálytagozódás? Milyen a színvonal műveltség, moralitás dolgában? Csupa olyan kérdés, amelyre adandó felelet az egyház kormányzatát és az egyházi élet tartalmának nem lekicsinylendő részét kitevő szociális és belmissziói feladatkörét szorosan érdekelheti.

1. A mai Magyarország reformátusainak száma az 1930-as népszámlálás szerint 1,813.000 fő volt. 1934 végén a születések, a halálozások és áttérések mérlegének figyelembe vételével 1,857.514-re emelkedett ez a szám s az azóta eltelt másfél év népmozgalmi adatainak megközelítő figyelembevételével, több, mint 1,870.000-re tehető ezidő szerint a hazai reformátusság száma. A népszámláláskor észlelt lélekszám az ország lakosságának nem egészen 21%-át tette (pontosan 20.87). A szám nem minden, de fontos. Így fontos tudnunk, hogy a megcsonkított országban a reformátusság számbeli jelentősége *jóval nagyobb*, mint volt a történeti Magyarországon, ahol (az anyaországban) a reformátusság arányszáma éppen csak hogy meghaladta a 14%-ot, az egész Magyar Birodalomban pedig csak 12.6% volt a reformátusság hányadosa. A szám fontos, de nem minden. Elsősorban mert ez a 20.87% csak egy pillanat megörögzítése; nem kevésbé fontos tudnunk azt, hogy a fejlődés tendenciája milyen. Hanyatló, netán gyorsan hanyatló irányzat mellett a nagy számok nagy bajokat is takarhatnak. E tekintetben — nagy idők távlatából nézve — a kép meglehetősen komor; ellenben éppen legújabbban a helyzet felettébb biztató s irányzat-fordulat közeledtére valló. Hogy „a magyar nemzetnek túlnyomó része szinte két nemzedéken keresztül protestáns vallású volt”,³ az ma már történeti emlék csupán. Fényes Eleknek az 1830-as évek elejére vonatkozó számadatai is arra vallanak, hogy az ország népének felekezeti összetétele az előző két évszázadban gyökeresen megváltozott.

Ekkor már csak 14.3%-ot tett ki a reformátusság a régi magyar birodalom határain belül. (Horvát-Szlavóniát is beszámítva.) 1850-ben, alig 20 évvel később, csak 13.5% az arányszám. (A szabadságharcot felölelő periódusban volt a számarány csökkenése a legnagyobb!) De ezután is hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de megszakítás nélkül csökken a református lakosság számaránya. 1857-ben 13.4%,

³ Hóman—Szekfü: Magyar Történet IV. 235. l.

1869-ben 13.1%, 1880-ban 13.0%, 1890-ben 12.8%, 1900-ban 12.7% és végül 1910-ben 12.6% volt a reformátusságra jutó hányad. Persze az abszolút számok azért emelkedést mutatnak. S a százalékos részesedés csökkenésének az üteme is inkább enyhülő. Különösen áll ez a legújabb csonkagyarországi eredményekre. A világháború évtizedében ugyan megint igen jelentős volt a református népesség térvészése.⁴ (21.46%-ról, 20.93%-ra), jóllehet az évtized végén a zsidóknak a kommunizmus utáni áttérési mozgalmából s a *megszállott területekről*, nevezetesen Erdélyből történő nagy exodus révén jelentős számbeli nyereségük volt. Annál szembeötlőbb azonban az, hogy 1920–30 közt a reformátusság viszonylag milyen jól tartotta pozícióját: 20.93%-ról mindössze 20.87%-ra hanyatlott részesedésük. Nem volt még decennium, amelyben ilyen kevésbé esett volna hányadosuk. De esett! Ez a következetesen hanyatló irányzat éppúgy magyarázatra, részletesebb elemzésre szorúl, mint az újabban észlelhető kedvezőbb fordulat. Erre annál inkább szükség van, mert a számbeli nyomaték csökkenésének az okairól meglepően széleskörű tájékozatlanság uralkodik. Különösen az áttérési és reverzális-mozgalom kedvezőtlen egyenlegét szokták okolni. Igen kevés joggal! Hogy azonban ennek a kérdésnek számbeli részével végezzünk, ime az erre vonatkozó adatok: Az *áttérésekből* régente nagymagyarországi viszonylatban a *vesztesség* számszerűleg elég nagy volt — 19 év átlagában évente 494 —, de az évi természetes szaporodás mellett (átlagosan kb. 22.000) kétségtelenül eltorpult.

A mai Magyarországon az 1921–25. évek átlagában 224 volt a vesztesség, 1926–30 közt azonban évente már 52 a nyereség; azóta az eredmény ismét elromlott, amennyiben 1931-ben ugyan még + 152, de 1932-ben már –254, 1933-ban –34, 1934-ben –229 volt az áttérések egyenlege.⁵ Az évi ter-

⁴ A világháborúban meghalt, illetve holtá nyilvánított az 1910. évi férfinépesség ezrelékében kifejezve átlagban 41.13. Ezer alább megjelölt vallású férfire:

róm kath.	41.97	református	43.93	gör. kel.	22.73
gör kath.	35.72	ág ev.	46.54	izr.	21.77

(Mike: A magyar birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 632. l.)

De ennél is döntőbb — bár persze emezzel is összefüggő — jelenség is rontotta mindkét protestáns felekezet háború alatti mérlegét, nevezetesen az, hogy a születések számának a háború alatti leromlása soraikban inkább jelentkezett, mint pl. a római katolikusok között.

⁵ A római katolikusoknak leginkább a zsidóság, de újabban a reformátusság rovására is jelentkező nyeresége hatalmasan fokozódik. 1921–25 közt évente átlag 213, 1926–30 közt 285, 1931-től évről-évre 433, 603, 651, majd

mészertes szaporodás mellett (még az 1931—34-es rossz évek átlagában is 11.428) ezek a számok komolyan nem esnek latba. S még kisebb — bár kétségtelenül szintén romló irányzatú — a *reverzálisokból* eredő veszteség. 1921—1931 közt még némi nyereség is mutatkozott (összesen 10 év alatt 109 házasság). Az utóbbi 7 év alatt azonban a mérleg elég feltűnően romlott. 1928-ban még +24, 1929-ben már -47, majd folytatódólagosan -44, -88, -88, -49 s végül 1934-ben -98 házasságot mutat a mérleg egyenlege. De ha ezekhez a veszteségekhez hozzászámítjuk a *felekezetből kilépettek* okozta vérveszteséget is, még akkor sem tesz ki a három forrásból származó *összesített* veszteség többet évente 362 léleknél,⁶ ami az évi természetes szaporodásnak csak 3.2%-át teszi ki. Szemléltetésül: a református lakosság újabban kedvezőtlen összhalandóságának csak 1.5 ezrelékkel való (s végeredményben a katolikus lakosság halandósági szintjén még mindég felülmaradó) leszállása azt eredményezné, hogy a református lakosság évi természetes szaporodása 2500—3000-rel nőne, tehát a hármaskor forrásból származó veszteségeknek kb. nyolcszorosát lehetne visszanyerni. Tehát máshol rejlik a baj!

Régebben kétségtelenül a születési arány kedvezőtlen alakulásában. A születési mutató a pontosabb népmozgalmi anyagközlés közel két emberöltőjének ideje alatt egészen a legutóbbi időkig a reformátusok soraiban az átlagosnál *kedvezőtlenebb* volt. Hogy régebbi adatokkal ne terheljük a figyelmet, az 1890/91. évek átlagában a reformátusság születési aránya 1000 lélek után számítva 38.2, a római katolikusoké 43.0; 1900/01. évek átlagában 35.4, illetve 40.2 és 1910/11-ben 33.3—36.1 voltak a megfelelő hányadosok. A különbség enyhült. De viszont a halandóságban mutatkozó s a fentti eltéréseknél jóval csekélyebb, a reformátusság ja-

1934-ben 937. Az áttérési mozgalom helyes értékelése céljából nem elégséges csupán az abszolút számokat tudni. Viszonyba kell állítani az áttértek számát azzal a tömeggel, amelyből az áttérés történik. Így a helyzet aggasztóbb a reformátusságra nézve. Az utolsó 5 év alatt (1930—34) 10.000 20 éven felüli reformátusból 74-en lettek katolikussá, s ugyanennyi katolikusból csak 23-an reformátussá. (8520 református tért át katolikussá és 8025 katolikus lett reformátussá; ámde a 20 éven felüli reformátusok száma csak 1,151,281, a katolikusoké 3,472,655). Ugyanígy kell elbírálni a felekezeten kívüli mozgalmat is. 1931—34 közt 523 katolikus és 597 református lett felekezeten kívülivé, tehát 10.000 reformátusból 5.2, míg ugyanannyi katolikusból 1.5.

⁶ Egy vegyes házasságra átlagosan 3 élve született gyermeket számítva a megegyezésben vesztés fél révén első születések száma nyersen házasságonként 1.5-re tehető. Az utolsó 4 év átlagában a reverzálisvesztesség 81 s az ezekből elvesző, meg nem születő reformátusok száma 122, áttérésből 91, a felekezeten kívüli mozgalmából 149 a veszteség.

vára szóló előny ez idő alatt szüntelenül csökkent. Az első lustrumban 31.7—34.0‰, a századfordultán 25.0—26.2 s a nagyháború előtt 23.6—23.7 ezrelék jelezte egyrészt a reformátusok, másrészt a római katolikusok halandóságát. Így azután a természetes szaporodásban elég állandó nagyságú hátrány mutatkozott a reformátusok rovására. (6.5—9.0, majd 10.4—14.0 s végül 9.7—12.4 ezrelék volt a két felekezet születési többlete a fentemlített évátlagokban.)

A megcsonkított Magyarország területén a római katolikusok születési arányával szemben tapasztalt hátrány — habár kisebb mértékben is — eleinte még észlelhető volt. De már 1921 óta — a régibb keletű fejlődési vonal folytatásaként — fokról-fokra tűnőben van a különbség s jelenleg tanui lehetünk a reformátusok egyetemére nézve igen kedvező alábbi eltolódásnak:

Jutott élveszületés 1000

	reformátusra	római katolikusra	ág. hitv. evangélikusra	zsidóra	1000-nek véve a katolikusok születési arányát volt a reformátusoké
1921-ben ⁷	31.57	33.04	30.10	16.47	955
1921—1925 ⁸	29.25	30.47	27.17	15.41	960
1926—1930 ⁹	26.24	26.90	23.06	12.86	976
1931-ben ¹⁰	24.03	24.55	20.36	11.69	979
1932-ben ¹⁰	24.01	24.08	20.27	11.31	997
1933-ban ¹⁰	22.57	22.51	19.27	10.87	1003
1934-ben ¹⁰	22.69	22.30	19.11	10.75	1017

Tehát legújabbán már a reformátusok születési aránya kedvezőbb!

Egy 1930-ban írt tanulmányomban az 1928-ig terjedő adatok birtokában mondtam: „valószínű, hogy pár év múlva a szaporatlanságáról annyit emlegetett református népesség születési aránya el fogja érni a katolikusok natalitását”.¹¹ Az alig 3 évvel később bevált jóslatot akkor a következőkre alapítottam: „1. A reformátusság soraiban a degenerációt képviselő és a Dunántúl délnyugati felében lakó töre-

⁷ Az 1921. évi közép népességre kiszámítva.

⁸ Az 1923 június 30-ikára kiszámított népességhez viszonyítva; a 10 éves vándormozgalom két és fél évre kiszámított egyenlegét a Bertillon-képlet szerint a természetes szaporodáshoz hozzáadva, illetve abból levonva.

⁹ Az 1928 június 30-ára megrögzített közép népességhez viszonyítva.

¹⁰ A születések és halálozások egyenlege, valamint az áttérések mérlege alapján kiszámított évközépi népességhez mérve.

¹¹ Szerző: A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. Miskolc, 1930. 87. lapon.

dék mindegyre kisebbedő részét teszi ki a reformátusságnak, s így a tiszamenti, jó szaporaságú reformátusság egyre jobban érvényesül az egészben. 2. A reformátusság általános műveltségi hányadosa lassúbb ütemben javul, mint a katolikusságé. 3. Az agrárius foglalkozásúak születési aránya nemcsak hogy felülmúlja az iparos népességét, hanem időbelileg is nagyobb ellenállást mutat a csökkenő irányzattal szemben; a reformátusság közt pedig sokkal több az östermelő. 4. Bár a református népesség városba özönlése gyorsütemű, egyelőre legalább az ipari jellegű vagy egyéb fejlődő városokban születési indexük határozottan kedvezőbb, mint a katolikusoké. (Budapest, Debreczen.) 5. Az osztályhelyzetileg függő népességnek a nyers születési hányadosa magasabb, viszont a születések csökkenése az utóbbi évtizedekben adataink szerint inkább volt észlelhető a proletariátus nagy számát mutató megyéinkben, mint azokban, amelyek az önálló elemekben gazdagabbak. (Szerző: Népesedéspolitikai — Többtermelés. Sárospatak, 1922. 31. l.); már pedig a katolicizmus a mezőgazdasági, de főként ipari proletariátusban, amelynek soraiban a születések csökkenése nagy volt, gazdagabb... Ezek az okok jósolnak — legalább a közeljövőre vonatkozóan — a reformátusság születési arányának kedvezőbb alakulást. Mindehhez járul... a reformátusságra már felettébb szomorú tény t. i. a csecsemő- és gyermekhalandóságnak a katolikusokéhoz mérten nem kielégítő aránya, ami azonban — a születési aránnyal ismert kölcsönös kapcsolat okán — szintén a reformátusság születési arányának a nagyobb stabilitását jósolja.¹²

Tehát a reformátusság születési arányának csak nagyon is viszonylagos javulást éppen úgy a vallástól *idegen* tényezők számlájára írjuk s nem mernők magának a református vallásnak a javára számlázni, mint ahogy a katolikus lakosság hosszú időn át érvényesülő magasabb natalitását sem írhattuk magának a katolikus vallásnak a javára,¹³ bárha állíthatjuk, hogy a katolikusoknak a legutóbbi évek adatai szerint immár egy halvány árnyalattal alacsonyabb születési aránya — a köztük levő sok nagyvárosi lakos és az agrárius elemek kisebb képviselete folytán — tulajdonképpen népességszerkezeti szempontból még mindig nagyobb értékű, ígéretteljesebb, mint a valamivel már magasabb református születési index; a pozíció-javulás persze — a multtal szemben — a reformátusságra nézve mindenképpen ör-

¹² U. o. 88. l.

¹³ Szerző: Születési arány és vallásfelekezet. Pécs. 1923.

vendetes változást jelent. Bár — mint látjuk — az ezt eredményező formális természetű okok nem is fenntartás nélkül örvendetesek. (A lét színpadáról tragikus gyorsulással letűnő dunántúli református elem számbeli hanyatlásának a kompenzálása a tiszántúli szapora részek útján.) Sovány vígasz, de egyelőre vígasz, hogy a református népesség életfája azáltal sorvad kevésbé, hogy a „férgese elhull”. Sovány a vígasz, mert hiszen maga az életfa egyre kevesebb gyümölcsöt terem. Növekedő népesség mellett is egyre fogy a születések száma. 1921-ben még 53.000, az 1921—25-ös évek átlagában alig 50.000, a következő évtődben évről-évre már nem is 47.000 s az utolsó két évben márcsak 41—42.000 a református élveszülettek száma. S hogy a katolikusokéhoz mérten kedvező alakulást még egy okkal magyarázzuk s ezzel annak értékét illuzóriusabbá tegyük: a gazdasági világválságot, amelynek már 1934-ben végére értünk, több részletvizsgálatunk tanúsága szerint népmozgalom terén sokkal kevésbé érezték meg az önálló existenciák, mint a létszínvonaluk súlyedésével dacolni kevésbé tudó függő elemek; következőképpen az emelkedő konjunkturák előnyei is gyorsabban lendítik meg a függőrétegek különböző életjelenségeit s így népesedési mozgalmát is. Nincs még az: 1934-esnél újabb adat a kezünkben, de valószínűnek tartjuk, hogy 1935-től kezdve az ezidőszerint még mindég valamivel több függőexistenciát feltűntető katolikuság születési aránya ismét közeledni fog a reformátusságéhoz; de legalább is valószínű, hogy a reformátusság születési arányának újabban feltűnően következetes pozíciójavulása mérséklődni fog a múlt évvel megkezdődött erős ipari konjunktura kibontakozásától számítva.

Elkerülve a részleteket¹⁴ csak röviden leszegezzük a fent mondottak végeredményét: Ha csupán a születéseken múlt, akkor a református lakosság lélekszaporodása ma már legalább is lépést tarthatna az össznépséggel! Ez is nagy szó a múlttal szemben. Annál szomorúbb, hogy a születéseknek a halálozások felett mutatkozó többlete soraikban állandóan jelentékenyen kisebb, mint a katolikusoké. Tehát a *nagyobb halálozási aránya a felelős!* A régmúltban pedig e téren kedvezőbb volt a reformátusok helyzete. De már a háború előtt körülbelül kiegyenlítődött a színvonal. S a háború után?

¹⁴ Az 1930/31. évek átlagában ezer 15—49 éves református nőre általában 92.8, ezer katolikus nőre 90.2 születés jutott. (1921-ben még 117.1 és 120.9 volt a két megfelelő arányszám.)

Jutott az oldalt jelzett években 1000

	refor- mátusra	római ka- tolikusra	ág. h. evan- gélikusra	zsidóra
	<i>haláleset</i>			
1921	22.08	21.35	20.76	14.36
1921—25	20.93	20.00	19.04	13.87
1926—30	18.03	16.86	16.31	13.55
1931	17.96	16.22	16.00	14.07
1932	19.41	17.49	17.28	14.67
1933	15.40	14.42	14.36	13.81
1934	15.62	14.03	14.37	13.37

Eleinte inkább csak árnyalattal, most már évről-évre teljes egy-két ezrelékkal nagyobb a halandóság a reformátusok, mint a katolikusok közt.

Ha halandóság terén az egyik társadalom rovására számbavehető különbség áll fenn, akkor sok alappal szoktunk következtetni arra, hogy a nagyobb halandósági tömegben a szegénység, a szociális gondozás hiánya nagy, a lakásviszonyok rosszak, a civilizáció alacsony vagy pedig ezenfelül bizonyos természeti okok — mint a kedvezőtlen klíma — idéznek elő kedvezőtlen hatásokat. Sok alappal, de nem teljesen jogosultan tehetjük felelőssé ezeket a faktorokat a református lakosság kedvezőtlen halandóságáért. Az összhalandóságot ugyanis a fenti s itt részletesen fel sem sorolható *érdemleges* tényezőkön kívül érzékenyen módosítja a társadalom *korösszetétele* is. Ahol bármily oknál fogva sok az öreg s kevés az ifjú, ott az összhalandóságnak márcsak e miatt magasabbnak kell lennie, mint abban a társadalomban, amelyik fiatalokban gazdagabb. A református lakosság soraiban az egy-két emberöltőn át kimutathatólag lassúbb ütemű felfrissülés miatt sok a nagyobb életveszélynek kitett öregkorú egyén s ezzel szemben a betegségekkel legjobban dacoló ifjabb évfázatok (6—40 évesek) képvisellete jóval kisebb, mint a katolikusok között. Ezért azután a reformátusok közt ezer lélekre számítva még akkor is több halálesetnek kellene előfordulni, hogyha minden egyes korcsoportban pontosan ugyanolyan volna a halál aratása, mint a katolikusok soraiban. Így is van.

Hogy a mondottakat számokkal is megszólaltassuk s a reformátusok többlet-halandóságának kettős okcsoportját (tartalmi és formális okok) véglegesen elválasszuk s nyomatékukat tisztázzuk, még a következő számoszlopokat kell figyelmesen összevetnünk:

Az 1930/31 évek átlagában esett 1000
oldalt jelzett vallású egyénre halálozás

református	17.19
róm. kat.	15.79
ág. h. ev.	15.51
zsidó	13.58
Orsz. átlagban:	16.07

Ha az egyes korcsoportokban a halandóság felekeze-
tenként teljesen egyforma (az országos átlagával azonos)
volna és így csak a koreloszlásban mutatkozó különbség
éreztetné hatását, akkor az egyes felekezetek összhalandó-
sága a következőképpen alakulna 1000 lélekre számítva:

református	16.84
róm. kat.	15.77
ág. h. ev.	16.16
zsidó	16.58

Tehát a reformátusságnak az országos átlagot (16.07%)
meghaladó halandósága (17.19) nagyobb részben csak ked-
vezőtlen korösszetételének folyománya, de a 16.84^{0/00}-et is
meghaladó halandóságuk már a tartalmi okok számlájára
írandó. Tehát az életerő gyorsabb elpazarlása, kisebb meg-
becsülése az, amivel szembe kell néznünk akár a szociális
bajok, akár a klimatikus, orvosellátási vagy kulturális mizé-
riák eredményeképpen jelentkeznek is azok. A katoliku-
sok kedvező halandósága azonban jórészt látszat. Bár tény,
hogy halandóságuk a nekik korösszetételük alapján kijáró
halandóságot alig haladja meg. Már az ág. hitv. evangéliku-
sok halandósága lényegesen kisebb a vártnál és különösen
kedvező a zsidók halandósága, akiket rohamosan kedvezőt-
lenné váló korösszetételük elég nagy összhalandóságra pre-
desztinálna. Mindazonáltal a halandóságot terhelő rossz
korösszetétel ezidőszerint még a reformátusságnál idézi elő
a legmagasabb halandóságot, függetlenül a tartalmi okoktól.

A kortagozódásnak a veszélyességi skáláját mutatja
fenti második táblázatunk. Ezek a számok — ismételjük —
azon a fikción nyugszanak, hogy a felekezetek *korcsoport*-
halandósága az országos átlaggal egyezik. Ezért azután
mindegyik „kiszámított“ halandósági arányszám értékre
nézve azonos az országos átlagot jelző 16.07 ezrelékkel s
csak azt mutatja, hogy az egyes felekezetek *összetétele*
mennyire veszélyes (halandóság-fokozó) *vagy veszélytelen*

(csökkentő).^{14/a} Az első oszloppal összevetve az utóbbit kiderül, hogy a *várt* és a *tényleges* halandóság közt milyen a különbség.

A pozitív vagy negatív irányban mutatkozó eltéréseknek a várható arányszám %-ában kifejezett nagyságát átvihetjük felekezetenként az országos halálozási arányra s akkor megkapjuk a négy felekezetnek a *korrigált* halálozási hányadosát. Persze, hogy ezt az ezrelékek töredékrészéig terjedő pontossággal is tisztázzuk, szükség volna a felekezetek korcsoport-halandóságát is ismerni.¹⁵ De az alábbi értékek nagy megközelítéssel jelzik a felekezeteknek az egyes felekezetek eltérő koreloszlását is kiküszöbölő, korrigált halálozási hányadosait:

	Az ezer lélekre eső			
	korrigált	nyers koreloszlás	Utóbbinál a	
		alapján	nyers halandóság	
		várható		
	h a l a n d ó s á g			rosszabb (+)
	az 1930/31. évek	átlagában		vagy jobb (—)
református	16.39	17.19	16.84	+0.36
róm. kat.	16.09	15.79	15.77	+0.02
ág. h. ev.	15.42	15.51	16.16	—0.65
zsidó	13.23	13.68	16.58	—2.90

Hogy a szaporátlanabb felekezetek degenerálódó kormegoszlása milyen bajokat idéz elő összhalandóságukrontásával, azt meggyőzően igazolja az, hogy míg — ugyancsak az 1930/31-es halandósági viszonyokat feltételezve — 1920-ban a római katolikusok halálozási aránya a mostani, reájuk nézve determinált 15.77‰ helyett 15.61‰ lett volna, addig a reformátusoké csak 16.38‰ , tehát a mostaninál 0.46-al kedvezőbb lett volna; a zsidóké pedig, akiknél teljesen katasztrófális újabban a gyermeklétszám csökkenése, akkor csak 14.86‰ volt a „várható“ halandóság az ezzel érték tekintetében teljesen *aequivalens* mostani 16.58‰ -el szemben. Tehát tisztán a koreloszlás időközi romlása miatt 1.72‰ -el romlott el halandósági mutatójuk.

^{14/a} Tehát ha a katolikusok összhalandósága történetesen éppen 15.77‰ , s a reformátusoké 16.84‰ lenne, akkor (feltéve, hogy kortagozódásokban újabb módosulás nem következett volna be) a két felekezetnek életereje, illetve életveszélye „parin“ állana. Tehát a 16.84‰ nem takar rosszabb halandóságot a reformátusoknál, mint a 15.77‰ a katolikusoknál. De az annál is nagyobb effektív (17.19) halandóság már természetesen rossz bizonyítványt jelent.

¹⁵ Az erre vonatkozó módszertani kérdések iránt érdeklődők figyelmébe ajánlanám „Halandóságunk nemzetközi viszonylatban“ és „A standard népesség“ c. dolgozataimat. (Magyar Statisztikai Szemle 1929. és 1930. számaiból készült különlenyomatok.)

Tehát csak féligazság van abban, hogy *nem* az alacsony születési hányados a felelős a református lakosság kedvezőtlen szaporodásában. Igenis, a régen folyó és a lakosság kortagozódását szenilisre torzító gyermekkorlátozás felelős a halandóság kedvezőtlen színvonalának a kialakításáért, bárha ebben több mint egyharmadrész erejéig a reformátusok életerejének átlagosnál nagyobb elpazarlását előidéző tartalmi okok is részesek. Ezért nem lehet eléggé örvendetesnek mondani azt, hogy a reformátusok az újszülöttek száma tekintetében legújabbban már az átlagosnál jobban állanak. Ez ugyanis biztosíték arra nézve, hogy a népességnek az előregedési folyamata lassúbbodni fog, de legalábbis már nem fog ez az öreges kortagozódás kiríni annyira az országos átlagból. Igaz, hogy ennek a viszonylagos javulásnak a gyümölcse csak közel két emberöltő múlva fog megérni.

Az előbb említett tartalmi okokat e két előadás rövid keretei között részletesebben vázolni bajos volna. Azonban, hogy vannak ilyen halandóság-rontó tényezők, arra eléggé reávilágít egy felettébb szomorú tünet: a reformátusok csecsemőhalálozási statisztikájának összehasonlító elemzése. Valamikor a kevés születésért némi kárpótlást nyújtott a csecsemők életének jobb konzerválása. Még így volt ez a háború előtt is, bár a tendencia már akkor sem volt megnyugtató a reformátusokra nézve. Azóta?

átlag	Jutott 100			
	református	róm. kat.	ág. h. ev.	zsidó
			újszülöttre 1 éven alóli elhalt	
1921—25	18.7	19.2	16.9	10.9
1926—30	17.4	17.4	15.5	9.8
1931—34	16.0	15.9	14.8	8.9

Hogy ezekkel a számokkal hol állunk Európában s hogy hol áll reformátusságunk a svájci vagy holland hittestvérekkel szemben, arról most nem is merünk szólni. De elég annak a hangsúlyozása, hogy a jólét, műveltség és szeretet együttes függvényéül tekinthető csecsemőhalandóság terén mutatkozó fölénynek is vége már! Hogy a nyersebb, bár a néperő szempontjából egészségesebb felsőtiszamelléki részeknek a dunántúli degenerációs féllal szemben való térnyerése idézte-e elő ezt a kedvezőtlen fejlődést, azt hamarjában itt nem döntjük el. Valószínű, hogy egyéb szociális és főleg osztálytagozódási szempontból aggasztó tünetek is hozzájárulnak ehhez s talán nem is utolsó sorban éppen az

a szomorú tény, hogy a túlzottan egykés területeken a gyermekek életereje is degenerálódik. (Az elsősülöttek egyébként átlagban életképtelenebbek.)

Az átlagost a közelmúltig el nem érő születési hányados s az átlagost újabban jóval meghaladó halálozási arány *együttes* gyümölcse volt az, hogy az elmúlt évtizedben sem tudta tartani reformátusságunk létszamarányát. Pedig még a vándorlások is segítették ebben. Így 1920—1930 közt a reformátusság volt az egyedüli nagyobb felekezet, amelyiknek tényleges szaporodása természetes szaporodását túlszárnyalta és pedig 2736-tal, ami — tekintve, hogy ez idő alatt az áttérések révén 859 lelket veszített az egyház — azt jelenti, hogy 3595-tel nagyobb volt a beköltöző reformátusok száma a kivándoroltakénál. Az oláh uralom alá került részek adták ezt a kontingenst, azok a részek, ahol a magyar exisztenciák tervszerű pusztítása 1920 óta is még mindig a legvádolóbb.¹⁶

2. Említettük, hogy hosszabb idő szemszögéből a reformátusság létszám változása lehangoló. Folytonos a hanyatlás. De az ország különböző részein távolról sem egyforma a változás iránya. Több helyütt, főleg a városokban azt találjuk, hogy a reformátusság képviselte még erősbödik is. Igaz, inkább csak az újabb évtizedekben s leginkább a most lefolyt decenniumban. Ellenben erős a hanyatlás általában a vidéken, főleg a Dunántúlon.

Mielőtt a hanyatlás és emelkedés területi alakulását néhány kiragadott példával szemléltetnők, röviden át kell tekintenünk a reformátusság jelenlegi terület megoszlását. Tudott dolog, hogy délnyugatról északkeletre haladva sűrűsödnek a csillagos és kakasos templomok. Sopronban, Vasban és Zalában súlytalan töredékek, a Dunántúl középső részein már sok községben jelentős, de jóformán seholsem kizárólagos többség s az ország északkeleti szögében nagy általános többség. Dunántúlon a mai megyebeosztás mellett (Komárom és Esztergom egyesítésével) csupán Fejérmegyében haladja meg a reformátusság *országos arányszámát*. (23.5%.) A Duna—Tisza közének déli felében szintén

¹⁶ A római katolikusok 10 év alatti vándorlási vesztesége 28.788, ami a 2490 főnyi és az áttérések folytán keletkező nyereség figyelembevételével tulajdonképpen 31.278 főnyi tényleges vándorlási veszteséget takar. Az ág. hitv. evangélikusok 1513 főnyi vándorlási vesztesége jóformán kizárólag az áttérések útján következett be (—1366), úgyhogy a tiszta vándorlási veszteség csak 147. Ellenben a zsidóknak 31.043 főnyi kimagaslóan nagy vándorlási veszteségét az önmagában elég jelentős áttérési deficit (—2580) is csak 28.463-ra enyhíti.

ritkán laknak reformátusok s Hódmezővásárhely, Szentés, Makó inkább csak szigetek. De a Tisza középfolyásától keletre fel a csonka Beregig erősen református jellegű a táj; jelentős nyúlványok ágaznak át a Tisza jobbpartjára is, ahol több járásban abszolút vagy relatív többségre tesznek szert. Legnagyobb a reformátusok többsége Biharban (78.1%), Hajdúban (74.2%) és Szatmár-Beregben (66.2%), valamint Debrecen városában (65.9%). Ezenfelül abszolút többség van még Hódmezővásárhelyen is; viszonylagos többséget érnek el a reformátusok Szabolcsban és jelentős 30% fölötti kisebbséget alkotnak még Zemplénben, Jásznagykunszolnokban, Békésben és Borsodban. Ismét súlytalanná válik a református lakosság a Budapestről északra és északkeletre fekvő Nógrád-, Hont- és Heves-megyében. Valamikor elég súlytalan volt a reformátusság a fővárosban is, de itt számuk évtizedről évtizedre rohamosan növekedik s ma 12.1 %-ot tesz már ki. Mindazonáltal a törvényhatósági jogú városokban — éppen Budapest nagy számbeli súlyának érvényesülése okán — elmarad a reformátusság arányszáma országos átlaguktól (17.14%, az országos 20.87% helyett).

A hódítás-térvesztés *területi szemléjében* kevés öröm van. Még az utóbbi, a reformátusságra nézve legkedvezőbb évtizedben is csak néhány — többnyire a reformátusság egészen csekély arányát mutató — megyei törvényhatóság akadt, amelyekben a református lakosság arányszáma növekedett. (Sopron, Bácsbodrog, Nógrád, Vas.) A jelentős református lakossággal rendelkező megyék közül az egyedüli Zemplén az, amelyikben a református elem teret nyert. (33.9—34.9%.) Más azonban a helyzet az alább még külön méltatásban részesülő városokban. Ezekben s főleg Budapesten, de a mellett Miskolcon és Debreczenben is, nemkülönben Budapest nagynépességű elővárosaiban a reformátusságnak nemcsak abszolút száma, de aránya is többnyire erős emelkedésben van. Ezeken felül a református lakosság szaporodása ezidőszerint azokban a vármegyékben a legégszégesebb, ahol előfordulásuk a leggyakoribb, t. i. az ország északkeleti szögében Szabolcs, Szatmár és Zemplénben, de kevés kivétellel általában kielégítő a Tiszántúlon. Ellenben akad a csonkaországban négy nagy vármegye, ahol a reformátusság ebben a regenerálódásra hivatott háborúutáni évtizedben is abszolút számban megfogyatkozott. Ezek a megyék a hirhedt Baranya, Somogy, azonfelül Fejér- és Tolna. Egészen csekély a szaporodás Zalában s Pest-megyében (ha leszámítjuk Budapest környékét), úgyszintén Csanádban és Csongrádban is. Ezek a reformátusság veszé-

lyezettett területei; itt népesedésükben komoly bajok csírái lappanganak. Hogy az erőviszonyok mennyire eltolódtak a régebbi multhoz mérten, arra néhány példát hozunk fel:

100 lakos közül református volt						
	Baranya	Somogy	Fejér	Csongrád	Csanád	Tolna
1880	17.3	21.6	30.4	18.5	19.9	16.8
1890	15.5	20.5	29.1	16.2	19.0	16.0
1900	14.3	19.0	27.4	14.5	18.0	15.5
1910	12.9	17.4	26.2	12.8	17.1	14.8

Trianon következtében a megyék egyrésze megcsonkult, ezért az újabb adatokat 1910-től kezdve (amikortól az új megyehatárok felekezeti tagozódása ismeretes) külön publikáljuk.

100 lakos közül református						
	Baranya	Somogy	Fejér	Csongrád	Csanád	Tolna
1910	12.9	17.4	26.2	12.8	17.1	14.8
1920	11.6	15.8	24.5	12.6	15.9	14.5
1930	10.7	14.5	23.5	12.2	15.4	14.3

Csanádban, Csongrádban és Tolnában kissé mérséklődött a hanyatlás Trianon után. De mindent összevéve az, ami itt félszázad alatt lejátszódott egy szomorúságos, külön belső Trianonja a reformátusságnak. Tulajdonképpen régebbre visszamenőleg is tudjuk követni ezt a folyamatot. Megvizsgálhatjuk ugyanis, hogy a különböző korcsoportokban a reformátusság részesedése mekkora volt az utolsó három népszámlálás alkalmával. Az eredmény a következő:

Volt 100 oldalt jelzett korú egyén közül református

	Baranya			Fejér			Csongrád		
	1910	1920	1930	1910	1920	1930	1910	1920	1930
70—79	21.0	19.7	18.2	33.8	32.4	31.4	17.9	17.4	17.0
40—49	15.5	13.5	12.3	28.2	27.2	26.0	16.2	15.3	13.0
6—11	8.9	8.0	7.9	23.2	21.4	20.5	10.7	9.8	10.2

Ezek a számsorok nemcsak egy felekezetnek, hanem a törzsökös magyar fajnak a tragédiáját is jelentik. Nem oszthatjuk azok véleményét, akik kivált a Dunántúl tapasztalható visszaesést és degenerációt azzal intézik el, hogy — az üres porta majd talál más, életképesebb gazdát. De ha az életképes — más lesz?! Nemcsak felekezetileg más (elvégre egyetemes magyar szempontból ez majdnem közömbös, bár azt is lehet mondani, hogy a színpaletta tarkasága

csak emeli a színeket s még a palettát is), hanem fajtabelileg is. Meg kellene egyszer vizsgálni, hogy a magukat magyaroknak valló túlادunai (tolnai, veszprémi, somogyi) katolikus falusiak közül mennyi az idegen nevű, a németből, horvátból s egyéb szlávból lett magyar. Ezeknek a magyarságában persze nem lehet kételkednünk, de tény, hogy az eredeti magyar faji értékeknek mégsem ezek a hordozói és kitermelői. S még ha a lelkiismeret teljesen nyugodt volna az iránt, hogy az a másik „életképtelen” fajta kormányzati és törvényhozási hibáktól vagy mulasztásoktól menten (avagy éppen ily jellegű helyes beavatkozás ellenére is) pusztul, akkor a helyes szelekció törvényének könyörtelen érvényesülése nyugalmat adna! De éppen ebben nem vagyunk bizonyosak...

3. Felmerül itt a kérdés: milyenek a reformátusság erőviszonyai a városokban s milyen itt a fejlődés tendenciája? A város növekvő gazdasága, civilizációja és hatalma tudatában nem mellékes ez a kérdés; de kibővül ez a szociális látvány perspektívájával is, ha tudjuk, hogy a nagy különbözőségek, a gazdagok és a szegény Lázárok érzelmi- s érdeellentéteinek épügy szenvedéssel kövezett színtere a város, mintahogy a népesség belső, egészséges számbeli fejlődésének is őrlő malma, a civilizáció és a magasbatörő kultúra meg a luxus aktív egyenlegével eltakart és álcázott temetője; kivált a fejlődési és alkati betegségekben szenvedő társadalmakban.

A reformátusság nálunk egyenesen *tódul* a városokba! Talán mert arányszáma itt eredetileg alacsony volt s még most is innen van országos arányán. Növekedésük üteme a városokban oly erős s ezzel szemben a falusi népességben helyenként olyan nagy a stagnálás és visszaesés, hogy a reformátusságnak a két társadalmi polusban mutatkozó *növekedésbeli* ütem-különbségét sehogysem tarthatjuk egészségesnek.¹⁷ Egy pár táblázat beszédesen bizonyítja a refor-

¹⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy a város közigazgatási jelleg szerinti elhatárolása nem mindig fedi az igazi város fogalmát. Több alkalommal is kísérletet tettünk arra, hogy a valóban városias és a kifejezetten falusias népességet helyesen elhatároljuk. S úgy ezek a vizsgálatok, mint *Thirring* Lajos igen alapos dolgozatainak eredményei járható útnak bizonyultak. Csak azokat a közigazgatási jog szerint városnak minősített helységeket tekintjük demografiaiilag is városoknak, amelyekben az őstermelők nem dominálnak. S viszont a 2000 léleknél népesebb azon községeket is városias jellegűeknek veszem, amelyekben az ipar és forgalom által foglalkoztatott elemek elhatározó többségben vannak. (L. Szerző: Magyarország városi és vidéki lakossága. Pécs, 1925., továbbá „Népességi problémáink az 1930-as népszámlálás tükrében, különlenyomat a Kenéz Emlékkönyvből. „Borsod vármegye népszaporodása

mátus lakosságnak ezt a városiasodását. Volt a reformátusok száma

	1900	1910	1920	1930	A refor- mátus népesség szaporodása %-ban	Az ösz- szes
Budapesten	67.319	86.990	101.124	121.802	80.9	37.4
Budapest ipari elő- városaiban	12.611	25.332	35.938	59.021	368.3	240.9
Nagybudapesten ..	79.930	112.322	137.062	180.823	126.3	66.6
Budapest távolabbi övezetének iparos	4.694	6.354	7.904	10.471	123.2	90.0
Vegyes foglalkozású helyiségeiben	12.196	14.776	16.823	20.447	67.6	85.6
Az iparos thj. városokban	18.574	22.148	24.353	28.518	53.4	31.8
Az iparos megyei városokban	10.543	12.648	15.102	17.678	67.9	39.9
Ipar-forgalmi községekben	7.080	10.943	13.063	18.097	155.6	81.7
A vegyes jellegű thj. városokban ..	55.422	67.654	73.623	85.299	53.9	38.9
A vegyes fogl. me- gyei városokban ..	46.237	48.847	51.385	54.661	18.2	23.8
A vegyes jellegű községekben	50.513	54.830	56.893	65.271	29.2	27.2
Az összes városias helyiségekben	285.189	350.523	396.208	481.268	68.7	50.1
A falusias helyiségekben ..	1,240.000*	1,281.750	1,274.844	1,331.894	7.3*	18.5*
Összesen	1,525.189*	1,632.273	1,671.052	1,813.162	18.9*	28.9*

Hogy a két becslésen alapuló érték szépséghibájával terhes 1900-as adatokkal ne kelljen operálni, kiszámítottuk az 1910—1930 közt végbemenő változások arányát is, amelyek teljesen fedik a fenti adatokat. E szerint a *reformátusok* a városias jellegű helyiségekben 20 év alatt 130.745 lélekkel, a falusias települések színhelyein ellenben csak 50.144 lélekkel szaporodtak. A gyarapodási százalék 37.3, illetve 3.9! Tehát közel tízszeres az ütembeli differencia. A

1920-tól 1930-ig. Miskolc. 1931. *Thirring* Lajos: „Népgyarapodás és néptömrülés Magyarország mai területén“. Magyar Statisztikai Szemle. 1931. 469. és köv. lap.

* Becslés.

városok *nem református* elemei ugyan csupán 21.8%-kal gyarapodtak, de a vidéki tömegek szaporodása elérte a 11.9%-ot. S körülbelül ugyanezt az eredményt kapjuk, hogyha csak a római katolikusokat nézzük, akiknek a szaporodása a városias telephelyeken 26.8 % volt, mialatt az agrárius jellegű községek katolikussága 12.9%-kal gyarapodott. Tehát 100-nak véve a városi katolikusok szaporodási hányadosát, volt a városi reformátusoké 139, de ugyancsak 100-zal egyenlőnek véve a falusi katolikusok szaporodási kulcsát, a reformátusoké mindössze 30-at tesz ki. Jelenthet-e teljes értékű kárpótlást az előbbi plusz az utóbbi minuszért!? A katolikus falvak bő feleslegeiből táplálják okkal-móddal a várost; a reformátusság soraiban a gyökeret és alapot jelentő falu éppen csak hogy nem stagnál s ezzel szemben szinte mohó gyorsasággal épül erre a nem éppen egészséges alépítményre a városi „felépítmény“.

Kétségtelen ugyan, hogy a református lakosság mai települési viszonyai mellett még nagyobb is a tér a városba tódulásra: ez alatt azt érjük, hogy a városlakók aránya a reformátusok között kisebb, mint akár országos átlagban, akár a római katolikusok közt.

Élt ugyanis ezer

	református		róm. kat.		ág. hitv. ev.		zsidó	
	1910	1930	1910	1930	1910	1930	1910	1930
Budapesten	53	68	110	109	90	93	433	459
Budapest								
elővárosaiban	16	32	33	52	30	49	41	63
Nagybudapesten ..	69	100	143	161	120	142	474	522
Budapest távolabbi								
övezetében	13	17	23	28	11	16	12	12
Az iparforgalmi jel-								
legű helységeken	29	35	89	95	75	78	124	122
A foglalkozásilag ve-								
gyes helységeken	105	113	108	106	170	171	134	133
Városias helysége-								
ben összesen	216	265	363	390	376	407	744	794
Falusias helysége-								
ben összesen:	784	735	637	610	624	593	256	206

Egyik felekezet sem kivétel abban, hogy hiveinek egyre nagyobbodó tömegeit öleli magához a város. A város nálunk a terméketlenség és az életerő időelőtti megőrlésének a színhelye. A produktív- és hajlottkorúak nagy halandósága

kifejezetten nagyvárosi tünet. A reformátusok erősebb vidéki karaktere népmozgalmi viszonyaik jövőbeli alakulásának kedvezőbb jövőt jósol, hacsak nem ölt majd még fokozottabb mértéket a városba tódulás folyamata, amitől tartani lehet. A reformátusságra nézve tehát ezidőszerint előnyös a területi tagozódás népmozgalmi szempontból. Viszont ha az ingótóke és a nagyvárosi telek- és háztulajdon gyarapodó befolyására gondolunk, akkor a fenti számsorokból arra az egyelőre inkább feltevészerű megállapításra jutunk, hogy a reformátusság a leggyorsabb ütemben szaporodó anyagi javaknak nincsen oly bővében, mint a másik három felekezethez tartozó egyének.

Hogy a reformátusok városba áramlását nem a megvagyonosodott s a városi légkör után vágyó tőkések és a vállalkozók forgalomszükséglete és élvezetvágya táplálja, hanem hogy ez kifejezetten a szegénység tódulása, azt elég élénken igazolja Budapestnek és környékének mint a hasonlíthatatlanul nagy vonzóterületnek részletesebb elemzése. Pesten a Nagykörúton belüli beltelken a reformátusok aránya 10.0%, a körúton kívül 11.3%, a proletárjellegű kültelken 15.8%, Pesterzsébet és Kispest majd kizárólag munkás lakosságot magábafoglaló egyesített népességében pedig már 16.5%.

A városias jellegű helyek összesített népességében a reformátusság persze teret nyert. 1900-ban 12.89%, 1930-ban 14.49% volt a reformátusság arányszáma. Ugyanezen idő alatt azonban a falusias jellegű helységeken még valamivel nagyobb volt a veszteség. 1900-ban még 26.70%, 1930-ban márcsak 24.82% volt az arányszám. Már pedig a falu teszi a többséget. S ha azt vesszük, hogy a reformátusok lakta járásokban, falvakban nagy általánosságban kisebb a népsűrűség, tehát feltehetőleg (ezt azonban csak nagy fenntartással mondjuk) nagyobb a vagyonosság, akkor valóban nehéz megérteni a „Landflucht“-nak ezt a fokát. A foglalkozási s kivált az osztálytagozódási viszonyok elemzése bizonyos fókig felvilágosítást ad erre a rejtélyre.

4. Röviden látnunk kell a reformátusság tagozódását *nem, életkor és családi állapot* szerint. Ez ad képet a népesség szerkezetéről, felépítéséről. Mindegyik vizsgálati szempont, illetve tagozás fontos. A népesség kielégítő fejlődése elsősorban ezeknek a bázisoknak rendezettségén, normalitásán múlik. De egy társadalom erkölcsi integritására, — hogy úgy mondjuk — „lelki rendjére“ sem közömbös az, hogy a nemek megközelítően egyensúlyban vannak-e vagy sem és hogy a fiatalok rendjei eléggé telítettek-e stb. Az ez-

irányú vizsgálatok könnyű szerrel reámutathatnak azokra az alapvető szerkezeti hibákra, amelyekben egy-egy társadalom szenved s néha alkalmasok e számok arra, hogy látszólag távoleső kórokozó csirákra is reávilágíthassanak.

a) *A nemek szerinti tagozódás* ma egészségtelen. A méreteiben már enyhülő, de még mindig fennálló egyensúlyzavar, amely a két nem lélekszámában beállott, a világháború nehezen levethető véres-terhes uszályának maradványa. A reformátusság helyzete a nemek lélekszámaránya tekintetében határozottan kedvező: 1000 férfira 1017 nő jut. Országos átlagban 1045, a római katolikusok közt meg éppen 1054, sőt a zsidóknál 1089; az ág. h. evangélikusoknál sem áll oly közel a nemi arány (1029) az egyensúly-állapothoz, mint a reformátusok soraiban.¹⁸ Az élveszülettek nemszerinti megoszlása felekezetenként alig mutat eltérést s így az nem magyarázza a különbözetet. Tény azonban, hogy a reformátusoknál a férfiak és a nők halandósága közt nincs olyan nagy különbség a férfiak rovására, mint a katolikusok s kivált a zsidók körében. A városi foglalkozások és a városi életmód hozza magával a férfiaknak a nőkhez mértén magas halandóságát; mivel pedig a reformátusok között — mint láttuk — jóval kevesebb a városlakó: érthető az, hogy a nők javára mutató viszonylagos védettség körükben nem olyan nagyfokú. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a nagyobb részben férfiakat fogyasztó kivándorlásban — még a régi békés években — percentuális arányánál kisebb mértékben vett részt a reformátusság, érthető a mindenképpen kedvező tünetnek elkönnyvelendő s az egyensúlyállapottól nem messze álló nemi arány, amelyet a menekülteknek többségben férfiakat idesoroló beáramlása is javított. Persze a fronton leginkább vérzett évjáratok nemi aránya a reformátusok körében is rossz. Így ezer 30—39 éves férfira 1052, ugyanannyi 40—49 éves férfira meg éppen 1090 nő jutott. De még mindig jóval kedvezőbbek ezek az arányszámok a megfelelő országos (1113, 1148) vagy római katolikus (1135, 1182) hányadosoknál. Ebből természetesen különösebb kö-

¹⁸ Természetesen egészen téves dolog volna ebből arra következtetni, hogy a reformátusok világháborús vesztesége talán még sem volt olyan nagy, mint amilyennek már fentebb, a hivatalos forrás alapján, jeleztük. Ugyanis figyelembe kell venni azt, hogy a reformátusok közt a régi békés években kifejezett férfitöbblet volt: a 20 teljes egészében megmaradt törvényhatóságban 1910-ben ezer református férfira 982 nő jutott s így erről az alacsony szintéről emelkedett a nők viszonyzáma közvetlenül a háború utánig (1920) 1046-ra. Tehát az emelkedés a háború következtében 64-et tett ki. A katolikusoknál már eredetileg is számbavehető nőtöbblet volt (1030) s a háborús évtized végén észlelt 1093-as arány 63-as emelkedést jelent.

vetkeztetést csak akkor lehetne levonni, hogyha a csonkaország egészére nézve rendelkezésre állnának a nem-, kor-, felekezet szerint kombinált adatok a háború előtti időből (1910) és ha a közbejött vándormozgalom (menekültek nemi arányát is) szerepét pontosan kirekeszthetnők. Erre azonban nincs meg a lehetőség.

Különösen társadalomerkölcsi és fajfenntartási szempontból fontos, hogy a házasságkötésre leginkább hajlamos és azután a gyermeknemzésre alkalmas évjáratokban lehetőleg kiegyensúlyozott legyen a nemi arány. Jelenleg a helyzet az, hogy a házasulandók fiatalabb évjárataiban (30 éven alul) a nemi arány már általában kedvezőbb, mint a háború előtt, amikor a nagyméretű tengerentúli kivándorlás éppen ezeket a korcsoportokat s elsősorban a férfiakat tizedelte meg. Ma a kivándorlás minimális s így jóformán hiánytalanul érvényre jut — kivált egyes felekezeteknél — a születéseknél vastörvényyszerűséggel érvényesülő fiútöbblet elanynyira, hogy pl. a 15—29 éves református férfiakra (1000) csak 993 nő jut. A katolikusok közt, akiknek a mai korlátozott kivándorlás mellett is nagyobb a vándorlási vesztesége s létszámukhoz mérten nem kaptak annyi „pótlást“ a legtöbb fiatalokú menekültet szolgáltató Erdélyből, mint a reformátusok, 1019 nő jut 1000 férfira. A fajfenntartás szempontjából legfontosabb korban álló (20—49 éves) minden 1000 református férfira 1034, ellenben ugyancsak 1000 katolikusra már 1095 nő jut. Tehát a reformátusok helyzete sokkal kedvezőbb. A férjhezmenés esélyei is jobbak. Bár persze a vegyes házasságok révén (mindég több s éppen a fenti ok miatt több az olyan református—katolikus vegyesházasság, amelyikben a menyasszony katolikus) valamelyest kiegyenlítődnek ezek a kedvezőtlenebb esélyek. De nem teljesen. Ez azonban arra is reávilágít, hogy a református nők tisztán a kedvezőbb nemi arány alapján kedvezőbb férjhezmenési lehetőségekre s ez alapon nagyobb általános termékenységre vannak predesztinálva, tekintettel arra, hogy a férjesek szülési valószínűsége sokszorosát teszi a hajadonokénak. Ha tehát netalán a családi állapot szerinti tagozódás mégis kedvezőtlen vagy a női termékenység nem éri el (láttuk hogy újabbban eléri, sőt meghaladja egy parányival) a katolikusokét, akkor az speciálisan kedvezőtlen okokra utalna. A reformátusság számára a harmonikusabb nemi arány kedvezőbb népesedésre való jó diszpozíciót, de egyben kötelezettséget is jelent.

b) *A kormegoszlás szigorú függvénye a népesedési mozgalomnak. És pedig nemcsak a jelenlegi, hanem a 2—3 em-*

beröltő óta szüntelenül folyó hullámzásnak, születések és halálesetek kisebb vagy nagyobb számának. S viszont a kialakult mindenkori kormegoszlás elhatározó befolyást gyakorol a népesedés menetére: a születések, halálozások és esketések számbeli nagyságára. S szintén nemcsak a jelen korszak népmozgalmi eseteire. Ha ma tartósan nagyon kevés a születés, akkor egy emberöltő múlva kevés lesz a dolgozó kéz s ezekhez képest sok az öreg, akiknek rendje sűrűbben hullván — nagyobb összhálaozási arány okozója lesz a túl kevés születés.

Az érdekes következtetésekre alkalmat nyújtó részletes táblázatot helykímélés céljából mellőzve itt adjuk a négy számottevő felekezet korszerinti tagozódását a három főkorcsoport különválasztásával, a két utolsó népszámlálás szerint.

	Volt 100 oldalt jelzett vallású egyén közül					
	15 évnél fiatalabb		15—59 éves		60 évesnél idősebb	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
református	29.48	27.22	60.02	61.84	10.50	10.94
róm. kat.	31.81	28.50	59.79	62.43	8.40	9.07
ág. hitv. ev.	28.93	25.59	61.35	63.83	9.72	10.58
zsidó	23.72	17.58	66.62	69.48	9.66	12.94
országos átlag	30.62	27.55	60.35	62.68	9.03	9.77

Mindenekelőtt előrebozsátjuk, hogy az időbeli összehasonlítás alapjául szolgáló 1920-as év a régi normális tagozódáshoz képest — az alighogy kiállott háború okán — már elég abnormis, összehasonlításra tulajdonképpen nem igen alkalmas arányokat mutat. A nagy háború előtt, 1910-ben a mai ország területén a 15 éven aluliak aránya 34.7%-ot tett ki, a testi munka szempontjából produktivaké 57.3%-ot s az öregeké csak 8%-ot.

A reformátusok közt tehát az átlaghoz, de különösen a katolikusokhoz képest sok az öreg, kissé kevés a gyermek s a produktív korúak tagozata sem kellően telített. Ha a sok öreg csakis, vagy legalább is főleg a kedvezőbb egészségügyi viszonyokat jelző kis halandóság folyamánya volna, akkor a reformátusság kortagozódását nem mondanók éppen rossznak. A helyzet azonban az, hogy halandóságuk a multban is csak épp hogy valamivel jobb volt az átlagosnál, újabban azonban egyenesen rosszabb; rosszabb még a katolikusokénál is, nem is beszélve az evangélikusokról. Tehát, hogy sok az öreg, az csak annak a következménye, hogy a produktív egymásután következő évjáratái talán egy-két emberöltőn át nem neveltek kielégítő számú gyermeket s így

automatikusan felemelkedett az idősebb évjáratok szám-szerű képviselete; szóval nem önmagából kiinduló, hanem reflektorikus eredetű a magas arányszám. Ez a nagyobb halandóságot determináló és kisebb munka-kapacitást eredményező kormegoszlás nem mondható kedvezőnek. De elég megnyugtató az irányzat! A reformátusság soraiban a gyermekek aránya kevésbé apadt 1920 óta, mint a katolikusok közt s az átlagos gyermekszám arányához is közelebb áll ma már a reformátusság mint 10 évvel ezelőtt. Az öregek aránya pedig az átlagosnál lassúbb ütemben növekedett. Korcsoport-halálozásuk ismerete hijján nem lehet eldönteni, hogy ebben mennyi része van halandóságuk újabb kedvezőtlen alakulásának.

Hogy milyen torzzá lehet egy társadalom tisztán a lét-alapot fenyegető születés-deficit miatt, — mintaszerű egészségügyi viszonyok között is — azt jól példázza a zsidóságnak az új népszámlálás szerinti koreloszlása. S meglehetősen dekadens az ág. hitv. evangélikusoké is, bár még messze a zsidóságétól. Az itt nem közölt részletes táblázat egy-két tanulságát óhajtanók még kiragadni. Ha a gyermekkor legzsengébb hajtásait (a 3 éves aluliakat) az azokat korban közvetlenül megelőző 3—5 éves kisgyermekek számához viszonyítjuk s az utóbbiak számát felekezetenként 1000—1000-rel vesszük egyenlőnek, akkor a római katolikusok legfiatalabb rendje 994-et, az ág. h. evangélikusoké 966-ot, a zsidóké 925-öt tesz ki. Ellenben a reformátusoké 1006-ot. Igen biztató tünet! Üdvös folyománya annak, amit a születési arányuknak időbelileg kevésbé dekadens alakulására nézve már kifejtettünk. Tulajdonképpen minden felekezetenél telítettebbnek kellene lennie a legújabb generációnak, mint a valamivel idősebbnek. Logikusan folyik ez abból, hogy a népesség növekszik és hogy a közegészségügy javul. Jó jel, hogy ha kevésbé is, de a reformátusság soraiban tényleg valamivel izmosabb ez az új generáció a régebbinél. A háború alatti fogamzásokból származó 1916—1918-as szülöttek (1930-ban 12—24 évesek) száma a reformátusok között — viszonyítva a normális évjáratok számerejéhez — jobban csökkent, mint az országos átlagban. Így a 12—14 évesek egy-egy évjáratára eső létszám az előtte álló korcsoport (1911—1915-ös születésűek) egy-egy évjáratának a reformátusok közt 52.5 %-át tette. A katolikus születések háborús csökkenése valamivel kisebb, lévén az arányszám 54.7%, a zsidóknál 55.7% és csak az evangélikusoknál még nagyobb a leszállás (51.9 %-ra). Viszont a háború utáni regenerálódás is körülbelül ugyanannyival volt élénkebb a protestánsoknál. T. i. az 1919—

1920-ban szülöttek indexszáma (ha a háborús szülöttekét 100-zal vesszük egyenlőnek) a reformátusok közt 194.8, a római katolikusok közt 190.2, az ág. hitv. evangélikusoknál 192.3, a zsidóknál csak 179.5. A 70 éven felüli öregek aránya az 1920-as népszámlálás idején még a reformátusok közt volt a legnagyobb (3.51%) és a közvetlenül utána következő zsidóknál csak 3.41%. Az új népszámlálás azonban már a zsidók közt talált legtöbb hajlott korút (4.86%), jóllehet a reformátusok közt szintén erőteljesen növekedett az öregeknek az aránya. De mégis valamivel kevésbé, mint akár az evangélikusok, akár a katolikusok közt. Egyedül a reformátusoknál mutat csökkenést a 60—69 évesek aránya, amiből azt lehet következtetni, hogy a közel jövőben népességük előregedő tendenciája kissé mérséklődni fog s így összehalandóságuknak a koreloszlás módosulásával járó romlása nem lesz olyan szembeszökő, mint a másik három felekezetéé, amelyek közül a zsidóság összehalandósága most már évtizedről-évtizedre romlani fog s csak a higiénie csodálatos javulása segíthetne a zsidóságon annyira, hogy halandóságuk 1000 lélekre számítva — mondjuk 5 éves átlagokban — legalább egy színvonalon maradjon.

Természetesen az ország különböző részein sem a nemi arány, sem a kortagozódás nem egyforma. Elsősorban a városi és vidéki reformátusság mutat az országos eltérésekkel nagyjában egyező oly alakulást, hogy városban a nők többete nagyobb s a produktív korúak aránya — főleg a gyermekek rovására — sokkal magasabb, mint a vidéki reformátusság közt.¹⁹ A belső vándormozgalmakkal, a halandósággal és a város nagyobb fokú terméketlenségével könnyen megfejtethető tény közelebbi magyarázatra nem szorul.

Ellenben annál sajtóságosabb, hogy milyen óriási különbség mutatkozik a dunántúli és tiszántúli falusi reformátusság kormegoszlása között. Szinte két véglet! Amott a lassú kihalás, a néperő teljes degenerációja, emiatt az országos átlagot fölülmúló gyermekszám, virágzás, lendület. Erdemes egybevetni pl. Baranya és Szabolcs reformátusainak

¹⁹ 1000 református férfira a thj. városokban 1065, a vármegyékben csak 1008 nő jutott. Ugyancsak a városokban csak 20.93%-ot tett ki a 15 éven aluliak aránya, de 70.63%-ot a 15—59 éveseké és csupán 8.44%-ot a 60 éven felülieké. A vidéki reformátusság megfelelő korcsoportaránysszámai 28.42, 60.17 és 11.41%. A városi és vidéki katolikusok nemi aránya és kormegoszlása között nagyjában ugyanilyenek a különbségek, csak az ellentétek még nagyobbak. (1000 katolikus férfira városban 1190, vidéken 1025 nő jut. És a korcsoport-aránysszámok városban: 15 éven aluliak 20.01%, 15—59 éves 71.73%, 60 éven felülieké 8.26%. Vidéken a megfelelő arányszámok: 30.39%, 60.35% és 9.26%.)

életkor szerinti csoportszámait. Összehasonlításul az országos arányszámon kívül az oly szivesörömetst dekadensnek minősített Franciaország kormegoszlását is közöljük, annak az illusztrálására, hogy kitűnjék: mennyivel nagyobb a baj dunántúli törzsökös fajtánknál s hogy — ha már a francia nép egyeteme bevándorlás nélkül stagnál — mennyivel nagyobb kényszerrel kell bekövetkeznie nemcsak a stagnálásnak, de a néphalálnak a gyermeklétszám ily végletes és végzetes korlátozása mellett.

	Volt 100 lakos közül oldalt jelzett korú			
	a mai Magyar- országon (1930)	Baranya reformátusai között	Szabolcs reformátusai között	Franciaország- ban (1931)
15 éven aluli	27.6	18.3	34.0	22.9
15—40 éves	42.6	34.2	40.9	38.7
40—60 éves	20.1	27.2	16.0	24.2
60—70 éves	6.1	12.1	5.7	9.0
70 éven felüli	3.6	8.2	3.4	5.2

Hogy ez az összehasonlítás mennyire nem csupán passziózás, hogy milyen súlyos további tényeket takar, az egyszerűen kitűnik akkor, ha az ily végzetesen deformált korösszetétel népesedési jelentőségét megvizsgáljuk. Ha Baranya reformátusai között minden korosztályban ugyanakkora volna a halandóság, mint országos átlagban, akkor a népszámlálás körüli két év átlagában 1000 lélekre nem kevesebb mint 21.54 halálozásnak kellett volna esnie szemben az országos 16.07 ezrelékkel, amellyel tehát a 21.54‰ közegészségügyi értékre nézve *aequivalens*. Tehát mintegy 34%-kal nagyobb összhalandóságot produkál tisztán az a tény, hogy a családok többsége talán már pár generáción át egykés. Túlságos nagy fényűzés sokszor valóban a fényűzés biztosítása kedvéért! Ezzel szemben Szabolcs reformátusainak a halandósága az országos korcsoport halálozás feltételezésével, csak 16.55‰-re rúgna. Mennyivel könnyebb a helyes embergazdálkodás egyensúlyát fenntartani ott, ahol nem takarékoskodnak a rügyek fakasztásával, mint ott, ahol az emberpótlás szükséglete fényűzéssé és a tárgyakkal való fényűzés szükségletté válik. Ime Baranya reformátusainak létszámuk pusztá fenntartására legalább 21.54‰-es születési arányra volna ma már szükségük (az országos korcsoport-halálozás feltételezésével). S hol vannak ettől?! Nemzedékek mulasztásáért most mindjobban fizet az utódok leolvadt s nagy fordulat hijján biztos halálra ítélt tábora.

Nem vitás, hogy ez a kevésgyermekűség magának a

gazdálkodásnak is ártalmára van. A segítő családtag a legnagyobb biztosíték, de egyben előfeltétel is arra, hogy a változatosabb irányú, sok gondos kézimunkát igénylő termelés teendői elláttassanak. Minél kevésbé szorúl a gazda idegen munkás kézre, annál valószínűbb, hogy felkarolja a munkaintenzív termelési ágakat (állattenyésztés, gyümölcs, főzelék, aprómarha, kertészet, méhészet stb.) s minél kevesebb a munkaerő, annál valószínűbb, hogy az extenzív munkát igénylő, de gyengén is fizető szemesterményeknek — már pusztán kénytelenségből is — nagyobb teret nyújt. A munkát jobban megháláló ágak felkarolása helyett az ilyen gazda maradian egyoldalúvá és kevésbé boldogulóvá lesz. Birtokállományát akarja konzerválni az egykével s a végén a termelés terén való konzervativizmust lesz kénytelen konzerválni a segítő családtagok szűkös száma miatt.

Az ilyen társadalmak korpiramisa a szabályostól eltérőleg mindinkább felveszi az egyenlőszárú háromszög helyett az urna alakját, amely ily végletes esetben egyúttal szimbolum is.

c) A *családi állapot* szerint való tagozódás felekezetenként nem mutat nagyon jelentős eltérést. Igaz, hogy ezen eltérések teljesen pontos kimutatására nincs is lehetőség a rendelkezésre álló adatközlés mellett. És pedig azért, mert a különböző vallásúak családi állapotának az életkorral való kombinációja nem közöltetett. Tehát meg tudjuk ugyan mondani azt, hogy mennyi a hajadon, férjes stb. református nők száma összesen, de hogy pl. a 40—49 éves református nők miképpen tagozódnak családi állapot szerint, erre nincs felelet. Ez persze nagy fogyatékoság. Így a nagy valószínűség szerint már véglegesen férjhez nemmenők arányát éppúgy nem tudjuk megmondani, mint ahogy azt sem: vajon felekezetenként hol van legtöbb időelőtt özvegyiségre jutó stb. Ezen a hiányon valamelyest azzal segítünk, hogy csak a 20 éven felülieket (nőknél esetleg a 15 éven felülieket) vesszük számba s így legalább a házasságkötésre koruknál fogva még nem alkalmas s felekezetenként különböző súllyal latba eső tömegeket kiküszöbölhetjük. Persze ezzel még távolról sem végeztünk kifogástalan munkát. Mint láttuk, az öregek aránya is nagy eltéréseket mutat felekezetenként. Az özvegy sorra jutottak szükségképen nagyobb részt tesznek ki azoknál a felekezeteknél, amelyeknek tagjai között sok az öreg, anélkül hogy azért kedvezőtlen halandóságot kellene okolnunk.

Így azután az alábbi számarányokat még mindig csak megközelítő értékűeknek szabad tekintenünk.

		Volt száz 20 éven felüli f é r f i k ö z ü l		
	református	róm. kat.	ág. h. ev.	zsidó
nőtlen	22.72	23.53	23.53	29.97
házas	71.05	71.23	70.59	64.74
özvegy	5.35	4.64	5.16	3.95
elvált	0.88	0.60	0.72	1.34

Ha azt vesszük, hogy a reformátusoknak jóval kisebb hányada lakik városban s így a városnak a korai családalapítást gátló hatása tömegeikre kevésbé érezteti bénító befolyását, akkor keveselnünk kell azt az árnyalati előnyt, amely a nőtleneknél a reformátusok javára fennáll a katolikusokkal szemben. S kivált meglepő a házasoknak köztük mutatkozó s a katolikusokét még csak el sem érő arányszáma. A reformátusok között kevesebb a fiataikorú házasuló. (Az 1923—25 évek átlagában 100 református vőlegény közül 39.5, 100 katolikus közül 45.5 volt 25 évnél fiatalabb.) A sok özvegy — úgy nézzük — a reformátusok soraiban nemcsak az öregek erős súlyát mutató koreloszlás függvénye, hanem visszatükrözi ez a református nőknek a többi felekezeti nőkhöz mérten kevésbé kedvező halandóságát is. Az elváltak aránya köztük nagy, de azért a katolikusok pozíciója sem olyan kedvező, mint ahogy az a köztudatban talán él.

A református nőknél a családi állapot szerinti tagozódás egy árnyalattal kedvezőbb. Valószínűleg a kedvezőbb nemi arány következtében.

		Volt száz 15 éven felüli n ő k ö z ü l		
	református	róm. kat.	ág. h. ev.	zsidó
hajadon	24.55	26.92	25.34	29.61
férjes	58.44	57.66	58.58	52.41
özvegy	15.53	14.43	14.95	15.75
elvált	1.48	0.99	1.13	2.23

Az özvegyek nagyobb aránya a reformátusoknál és zsidóknál az egyes korcsoportok családi állapotának ismerete nélkül nem sokat mond. A 70 éven felüli nőknek közel háromnegyed része özvegy; nyilván ahol sok a 70 éven felüli, ott nagyobb lesz az özvegy nők aránya is. Hogy azt a zavaró hatást, amit a hajlottkorúaknak felekezetenként meglehetősen eltérő aránya előidézik, legalább megközelítőleg kiküszöböljük, fel kell tennünk azt, hogy a 70 éven felüli férfiak és nők családi állapot tekintetében felekezetenként ép-

pen úgy tagozódnak, mint ahogy az egész népesség; az arányszámok segítségével nyert abszolút számokat levonjuk az összes 20 éven felüliek megfelelő családi állapotú népességből s így megkapjuk a 20—70 éves lakosság családi állapot szerint való valószínű tagozódását.²⁰ Eszerint 100

	20—70 éves				15—70 éves			
	ref.	r. kat.	ág. h. ev.	zsidó	ref.	r. kat.	ág. h. ev.	zsidó
	férfi közül				nő közül			
nőtlen, hajadon	24.1	24.7	24.9	31.8	25.8	28.1	26.6	31.3
házas	71.1	71.8	71.1	64.8	60.6	59.6	60.6	54.3
özvegy	3.3	2.9	3.2	1.9	12.0	11.3	11.7	12.1
elvált	0.9	0.6	0.7	1.5	1.6	1.0	1.2	2.4

A különbségek ugyan az előző számításhoz képest nem jelentősek, de mégis elárulják azt, hogy pl. az özvegy férfiak alacsony aránya a zsidók között tulajdonképpen még kedvezőbb mint látszatra. (T. i. az előbbi számítás szerint.) Arra vall ez, hogy a többnyire város lakó és elég kényelmes életmódot folytató zsidó nőknek kicsiny a halandósága. Az özvegy nők közötti felekezetenként észlelt különbségek enyhültek. Hogy mégis a zsidóknál mutatkozik a maximum az azzal függ össze, hogy a nagyvárosokban a férfiaknak a nőkhez viszonyított halandósága különösen kedvezőtlen; már pedig a zsidóság közel fele Budapesten él. Az erősen vidéki jellegű reformátusság nőinek elég magas özvegyi quotája már komolyabb jel s alighanem az első fejezetben már érintett azon ténnyel függ össze, hogy a reformátusság halandósága újabban kedvezőtlen fordulatot vett. Adataink különben élénken cáfolják azt a hiedelmet, amely általában a zsidók szerencsésebb és boldogabb házasesetét vélelmezi: köztük van a legtöbb elvált! Persze külön kellene — ha lehetne — választani a vallásos (orthodox) zsidót a nagyvárositól, akik közül legtöbb a hagyományoktól elszakadt.²¹

5. Miből s hogyan él, milyen munkát végez s milyen minőségben, szolgálati viszonyban végzi munkáját a református lakosság? Kérdések, amelyre adható válaszok már nem oly teljesek s határozottak, mint amilyenek az egyszerűbb demografiai tulajdonságokat leíró feleletek. Kérdéseink azt árulják el, hogy felettébb érdekelne a jövedelem s a jövede-

²⁰ Száz 70 éven felüli férfi közül nőtlen: 2.97, nők 61.94, özvegy 34.74, elvált 0.32; a nők közül: hajadon 4.16, férjes 23.58, özvegy 71.84, elvált 0.42.

²¹ Szabolcs, Szatmár és Zemplén 20 éven felüli zsidó férfiai közül csak 0.42 %, 15 éven felüli női közül 0.96 % az elvált; tehát kevesebb, mint a minimumot mutató katolikusok közt.

lemeloszlás problémája, amire azonban nemhogy felekezetként, de ezidőszerint még foglalkozásokként s területi részletezésben sem kaphatunk megbízható, de legalábbis széles körre feltétlen érvényes feleleteket. Már pedig az életszínvonalra ebből lehetne legbiztosabban következtetni. Szerencsére a jól kiépített s adatait a felekezeti hovatartozás szerint is kombináló foglalkozási statisztika nagy segítségünkre van. Elég messzemenő társadalmi, osztálytagozódási statisztika keretei és lehetőségei szunnyadnak a foglalkozási statisztika adatsoraiban.

Elsősorban lássuk tehát azt, hogy miképpen tagolódik a református lakosság foglalkozásilag. Az 1930-as népszámlálás adatai szerint a három számottevő keresztyén felekezet²² hívei a keresők és eltartottak egybefoglalásával a következőképpen oszlottak meg a főbb foglalkozási csoportok közt:

	100 református lakos közül (kereső és eltartott együtt)	100 róm. kat. lakos közül (kereső és eltartott együtt)	100 ág. h. ev. lakos közül (kereső és eltartott együtt)
az oldalt megnevezett főfoglalkozáshoz tartozik			
1. Östermelés	61.63	51.38	56.18
2. Bányászat	0.32	1.61	0.82
3. Ipar	16.90	23.17	20.05
4. Kereskedelem és hitel	2.76	3.48	3.63
5. Közlekedés	3.49	4.11	3.80
2—5. együtt:	23.67	32.37	28.30
6. Közszolgálat	4.77	4.78	5.32
7. Véderő	0.88	0.89	0.76
8. Nyugdíjas és tőkepénzes ..	3.77	4.14	4.34
9. Napszámos	1.39	1.46	1.66
10. Házicseléd	2.26	2.43	2.21
11. Egyéb	0.96	1.52	0.69
12. Foglalkozásnélküli és ismeretlen	0.67	1.03	0.54

A református lakosság foglalkozásilag jóval *kevésbé* differenciált, mint a római katolikus. Jellemző vonása az *östermelés kifejezett túlsúlya*. Hozzávetőleg ugyanolyan kü-

²² A zsidóság adatait a foglalkozások során általában nem fogjuk elemezni és pedig azért nem, mivel oly gyökeresen, alapvetően más a zsidóság foglalkozási megoszlása, hogy alig volna értelme pl. a számszerűleg súlytalan östermelő zsidóságot külön elemezni osztálytagozódás, munkaviszony stb. szempontjából. (100 zsidó közül a kereskedelem és hitel kereteiben helyezkedett el 43.68, az iparban 32.32, az östermelésben ellenben csak 2.91, a közszolgálatban és főleg szabadfoglalkozásokban megint 8.85. Kirívóan elütő számsor ez az országos átlaghoz képest. (5.4%, 21.7%, 51.8% és 5.0%.)

lönbség van a református és a katolikus lakosság agrárius színezete közt, mint amilyen megállapítható az erősebben őstermelő jellegű integer Magyarország és a Csonkaország között. Az ágostai hitv. evangélikusok majd minden foglalkozásban átmenetet képeznek a reformátusok és katolikusok közt. A katolikusokhoz képest különösen csekély a reformátusok közt a bányászatban alkalmazottak, valamint az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak részesedése. Nagy azonban a különbség az ipari népesség képviselői terén is. A közszolgálat és szabadfoglalkozás, valamint a véderő súlya egyforma a két vezető felekezetnél s csekély a különbség a nyugdíjasok, a házicselések és a napszámosok részesedése tekintetében is.

A reformátusság kissé egyoldalú foglalkozási tagozódásában van előny is, de hátrány is. Ha az őstermelő foglalkozást a konzervativizmus, az organikus fejlődés, a hazához való erősebb ragaszkodás hordozójának és megtestesítőjének tekintjük,²³ akkor a reformátusság kifejezetten őstermelő karakterében komoly értéket kell látnunk. Ha viszont arra gondolunk, hogy a társadalom differenciálódásának egyik vaskövetkezetes tünete az, hogy a földtől közvetlenül már nem függő tömegek számbeli súlya egyre gyarapszik, akkor ezt a feltűnően agrárjellegű nehéz fenntartás nélkül előnynek minősíteni. Még akkor sem, hogyha nem egy súlyos mezőgazdasági válság nyomasztó légkörétől nehezen mentesíthető perspektíva szemszögéből nézzük a tényeket. Kétségtelen, hogy maga a mezőgazdasági krízis a református népesség létalapját — kifejezetten agrárius jellege okán — szükségképpen erősebben érintette, mint a nem református népességét; ne is említsük azokat a kisebb helyzeti hátrányokat, amelyeket a szállítás szempontjából kedvezőtlen fekvés okozta nagyobb fuvardíjak (fő elterjedési területük a távoli, északkeleti tiszántúli rész), a szélsőségesebb és szeszélyesebb klíma és a kisebb termésátlagok jelentenek. A föld eladósodására vonatkozó statisztikai adatok arra vallanak, hogy az Alföld keleti fele rosszabb helyzetben van, mint az Alföld központhoz közelebb eső részei és ez ismét kedvezőtlenebb helyzetben mint a Dunántúl. Nyugatról Keletre nő a baj, együtt a református lakosság képviselőjének növekvésével.

²³ Navratil: A társadalmi gazdaságtan és a közházartástan vázlata. Budapest, 1908. 98. l.

100 hektár földadó alá eső területre jutott földbirtokra nyújtott
jelzálogos kölcsön pengőben (zárjelben a földadó alá eső
terület holdankénti átlagos kataszteri tiszta jövedelme)

Sopron	1373 (13.16)	Heves	3725 (8.30)	Szabolcs	4688 (6.50)
Zala	2096 (7.60)	Pest	3959 (8.43)	Hajdu	5391 (10.76)
Vas	2203 (9.13)	Jásznk.	4362 (11.55)	Békés	6897 (15.34) ^{24 25}

A fokozott eladósodás, amely — a kataszteri tisztajövedelemből kitetszőleg — legfeljebb laza összefüggésben van a nagyobb jövedelemet biztosító jó földminőséggel, az ország keleti — tehát époly agrárius, mint református jellegű — részeit fokozottabb mértékben szegényítette.²⁶

A magyar statisztika módot nyújt arra, hogy a foglalkozási ágakban elhelyezkedő keresőket vallásfelekezeti szerint a *szolgálati*, illetve *munkaviszony* szerint is taglalhassuk. (Önálló, segítő családtag, tisztviselő és egyéb segédszemélyzet vagyis munkás.) Bizonyos, hogy e megkülönböztetés nem mindég teljes értékű; az 5 holdon aluli birtokosnak vagy a segéd nélküli kisiparosoknak az „önállóságához” sok szó fér s a nem önállókhöz sorolt vállalati tisztviselő vagy akár előmunkás, sőt a tanult munkásoknak eléggé számottevő része (nyomdásziparban!) bizony nem adná cserébe a maga „függőségét”. De nem egyenértékű az önállóság az ország különböző pontjain sem. Mást jelent egy 3 holdas gazdaság a bécs—budapesti főútvonal mentén vagy éppen Budapest környékén s mást Szatmár vagy Bihar — úttól—vasútól — távoli perifériáin.

Azért csak bizonyos fenntartásokkal szabad egybevetni s értékelni az alábbi arányszámokat.

²⁴ Kiszámítva a Magyar Statisztikai Évkönyv 1934. évf. 85. és 233. l. levő adatokból. Azonkívül l. a m. kir. pénzügyminisztérium által kiadott Adóstatistika 81. l.

²⁵ Érdekes az eladósodást összevetni a következő adatokkal: 1 km² szántó, kert, rét, szőlő és legelőterületre jutott szarvasmarha Sopron megyében 48.9, Zala-megyében 39.8, Vas-megyében 46.4, de Hevesben csak 19.2, Pest-megyében 15.6 és Jásznagykunszolnok-megyében 15.3, Szabolcsban kissé több (20.9), de Hajdúban 16.0 és Békésben 14.6.

²⁶ Következik ebből az is, hogy az értékesítési volumen minden kiterjesztése és a túlzott ipari vámpolitika védőfalainak a bontogatása s a mezőgazdasági ipari szükségleteinek árcsökkenése a legelső sorban az ország keleti peremén segítene.

Volt 100 oldalí jelzett felekezetű kereső egyén közül általában
(zárjelben a kereső és eltartott népesség együttesében)

	önálló	segítő családtag	tisztviselő	egyéb segélyszemélyzet (munkás)
református	32.4 (42.1)	15.5 (7.3)	4.3 (4.2)	47.8 (46.4)
róm. kat.	29.1 (38.1)	13.7 (6.3)	5.5 (5.2)	51.7 (50.4)
ág, h, ev.	31.5 (41.0)	15.6 (7.4)	6.7 (6.4)	46.2 (45.2)
zsidó	42.6 (51.5)	0.5 (0.3)	25.1 (23.6)	31.8 (24.7)

A reformátusok közt az önálló elemek aránya a katolikusokhoz mérten kedvező. Ezért nagyobb ezután a segítő családtagok részesedése is, akik tudvalevően a mezőgazdaság birtokos elemeihez tartozó családtagok. A tisztviselők arányszáma, akik közt szerepelnek természetesen az egyes gazdasági ágakban alkalmazott tisztviselőkön kívül (ipari, közlekedési, mezőgazdasági stb.) a közszolgálati alkalmazottak is, határozottan gyérebben vannak képviselve a reformátusság soraiban s ezért azután az egyéb segédszemélyzet számereje tekintetében nem maradnak túlságosan a katolikusok mögött. Az evangélikusoknak — ha a társadalmi ranglétra szokásos kialakult fogalma szerint értékelünk — annyiban jobb a helyzetük, hogy bár az önállóak aránya egy árnyalattal kisebb is köztük, másrészt a tisztviselő elemeké jóval erősebb s így végeredményben a testi munkájukra utaltak arányszáma kissé alacsonyabb, mint a reformátusok közt. Hogy a keresők és eltartottak összefoglalásával az eredmények meglehetősen módosulnak, az egyrészt arra vezethető vissza, hogy a segítő családtagok valamennyien a keresők közt szerepelnek s így ezen utóbbi számítás szerint képviselőjük természetesen nagyot esik, másrészt pedig arra vihető vissza, hogy az önállók eltartottjai számosabbak, mint akár a tisztviselőké, akár az egyéb segédszemélyzetéé.

A két protestáns felekezet társadalmi rétegződése áll közelebb a *polgári* társadalom eszményéhez, amely mindenestre az, hogy minél nagyobb legyen a tulajdonnal rendelkező, tehát a társadalmi termelésben önállóként résztvevők aránya. Más kérdés az, hogy a fejlődés tendenciája milyen? Lehet-e az üzem-koncentrációt úgy lassítani vagyis ellensúlyozni a független elemek számának szaporításával, hogy ezáltal a termelés fontos érdekei ne szenvedjenek? Ha ebben bízunk, akkor a reformátusok osztálytagozódását kedvezőnek mondhatjuk. Szívesen hivatkozunk itt Kenéznek — az önállóak nagyobb arányának a jelentőségét ecsetelő, inkább a mezőgazdaságra szorító — klasszikus sza-

vaira: „... az egyenletesebb birtokmegoszlás mellett... nagyobb az állam honvédelmi ereje és így súlya is a nemzetek egymásközt való érintkezésében. A belső politika érdekei is az egyenletes birtokmegoszlást kívánják: a polgárság szabadsága ellen törő zsarnoki uralommal, vagy a pártkormány önző törekvéseivel szemben nagyobb biztosítékot találunk abban a társadalomban, ahol sok a független birtokos, mint abban, amely függő, kevesek hatalmában lévő alárendeltek tömegéből áll. Az ilyen társadalomban elhomályosul a közszabadság eszméje, megszibbad az egyéni erők érvényesülése, az öntevékenység... Az élettudomány is arra tanít, hogy az önálló szaporításának kedvezzünk. A tehetségek minden irányban való fejlesztését megengedő egyéni életet az őstermelő és iparosnépességben csak a gazda és mester él: a cselédek és még inkább a gyári munkások tehetségének szabad szárnyalását megbénítja kötött, parancsszabta munkájuk.”²⁷ A továbbiakban ugyan látni fogjuk, hogy ezek az előnyök a protestánsokra nézve — az újabb fejlődés folyományaképpen — meglehetősen problematikusakká lettek.

Azonban, hogy tisztább képet kapjunk az önálló és függő elemek felekezetenként eltérő súlyáról, még egy lépéssel tovább kell mennünk s legalább a négy legfontosabb termelő foglalkozásban külön is meg kell vizsgálnunk a társadalmi rétegződést. Mert tudvalevő, hogy az iparban, közlekedésben jóval nagyobb az üzemkoncentráció foka, mint az őstermelésben. Látnunk kell: vajjon a reformátusok ezen előnyösnek látszó tagozódása valamennyi foglalkozásban észlelhető-e avagy talán csak azzal függ össze, hogy az őstermelők soraikban viszonylag számosabbak.

	önálló	segítő családtag	tisztviselő	egyéb segéd- személyzet (munkás)
<i>Őstermelés</i>				
református	36.33	25.52	0.14	38.01
róm. kat.	34.13	27.18	0.23	38.46
ág. h. ev.	36.14	28.43	0.31	35.12
<i>Ipar</i>				
református	27.75	—	2.59	69.66
róm. kat.	22.29	—	3.63	74.08
ág. h. ev.	24.55	—	5.31	70.14

²⁷ Kenéz: A gazdasági élet statisztikája. A termelés statisztikája. I. Budapest, 1927. 4—5. l.

Kereskedelem

református	38.50	—	14.43	47.07
róm. kat.	37.83	—	16.05	46.12
ág. h. ev.	34.70	—	19.73	45.57

Közlekedés

református	7.07	—	16.94	76.99
róm. kat.	7.94	—	18.85	73.21
ág. h. ev.	6.42	—	22.50	71.08

Ez a részletezés már távolról sem láttatja valami különösen kedvező helyzetben a reformátusságot. Való, hogy a sok önálló és segítő családtagot feltüntető mezőgazdaságnak a reformátusok közt mutatkozó erős képviselte nagy előnyt jelent, mert jórészt ennek a ténynek a számlájára írható az, hogy az egyéb segédszemélyzet a reformátusok között az átlagosnál gyengébb számerejű. Hiszen a mezőgazdasági proletáriátus súlya tekintetében a reformátusokat alig észlelhető árnyalat választja el a katolikusoktól. Sőt ha — mint később az időbeli összehasonlítás kedvéért — a részesföldművesektől, majorosoktól és kertészekről eltekintünk, akkor a reformátusok nincstelen táborra egy szintén csak halvány árnyalattal ugyan, de nagyobbak bizonyul, mint a római katolikusoké. Mind a kereskedelemben, mind a közlekedésben nagyobb az egyéb segédszemélyzet aránya a reformátusok között. Egy további kedvezőtlen tünet, hogy a társadalmi ranglétra magasabb fokán álló s nagyjában mégis nagyobb jövedelmet élvező tisztviselőréteg minden foglalkozási ágban a reformátusok közt a legvékonyabb. A nagyvárosi légkörben a református színezet, képviselő gyengébb. Talán ezzel függ össze. Vagy talán a többnyire színmagyar törzsökös fajnak a kereskedelemről s ipartól való atavisztikus húzódozása áll e mögött? Az evangélikusok kedvező helyzete velük szemben egészen szembeötlő. Az ipar tulajdonképpen az egyedüli foglalkozás, amelyben a reformátusság az önállók számát tekintve, feltétlenül kedvező helyzetben van. Ebben a tényben a reformátusságnak még mindig erős vidéki jellege érvényesül, lévén a sok önálló, sokszor segéd nélkül dolgozó kisiparos fő telephelye a falu s a kisváros, ahol a reformátusság országos számarányán felül van képviselve.

Nem kedvező tünet az, hogy a mezőgazdaságban a segítő családtagok aránya a reformátusok között a legkisebb, holott a segítőcsaládtagok munkaerejét jól megbíró s annak teret nyújtó izmosabb birtokegységek képviselte a refor-

mátusok közt nagyobb a katolikusokénál. Itt mutatkozik a kevésgyermekűség káros hatása. Az evangélikus segítőcsaládtagok nagy arányát alighanem az okozza, hogy az igen egészséges típusú s a gazda gyermekeinek bő munkát biztosító 10—20 holdas gazdaságok a törpeüzemekhez mérten a legkedvezőbb arányt az evangélikusok között mutatják.

A mezőgazdaság részletesebb elemzése előtt igyekszünk eldönteni azt a felettébb fontos kérdést, hogy vajjon az utolsó 10 év alatt a felekezetek osztálytagozódása miként változott. A teljesen homogén s szabatos összevetés persze nem könnyű.²⁸ De tekintve, hogy a különböző felekezetek tömegeinek az eloszlását, hovatartozását a felvételtechnikai változások egyaránt s feltehetőleg egyforma mértékben érintették, az eltolódásokból mégis határozott következtetések vonhatók az egyes felekezetek társadalmi rétegződésében beállott 10 éves fejlődésről.

Az egy évtized alatti eltérések iránya felekezetenként ugyan nagyjában egyező, de a részletekben egészen jelentős, egyáltalában nemcsak árnyalati különbségek is észlelhetők. Áll ez elsősorban a mezőgazdaságra nézve. Itt a föld-reform hatása folytán az önállók száma megszorodott. Igaz, hogy inkább csak az 5 holdon aluli, az önállóság értéke tekintetében felettébb problematikus értékű gazdálkodó egységek száma gyarapodott valóban jelentősen. Felekezetenként azonban távolról sem egyforma mértékben. De a többi birtokkategóriához tartozó őstermelők szaporodása (illetve fogyása) is rendkívül változatos volt a három keresztyén felekezet szerint.

Volt a szaporodás (illetve fogyás) százalékos aránya
1920—1930 közt az oldalt jelzett foglalkozási alcsoport
református róm. kat. ág. h. ev.
kereső népességében

1000 holdon felüli	—39.7	—16.7	— 4.4
100—1000 holdas	— 8.7	— 6.7	— 5.0
100 holdon felüli bérlő	+ 5.1	—14.0	— 6.6
50—100 holdas	— 8.5	—13.5	—26.2
10—50 holdas	— 5.2	— 0.6	— 4.2
5—10 holdas	+ 1.8	+ 7.4	+ 4.5
5 holdon aluli	+14.6	+35.8	+ 5.2

²⁸ Ezekre a nehézségekre vonatkozólag (így pl. a segítőcsaládtag fogalmának néha népszámlálásonként is eltérő minősítéséről és kivált a kisbirtokos-napszámos hovatartozása terén felmerülő, nem mindig egyöntetű elbírálásáról) l. különösen a M. Stat. Közlemények 86. k. 4*, 16* és 24* lapjain a foglalkozási statisztika szövegírójának, Thirring Lajosnak a megjegyzéseit.

	református	róm. kath.	ág. h. ev.
gazdasági tisztviselő	— 3.8	+ 1.9	+13.4
gazdasági cseléd	— 1.7	— 4.2	— 1.8
mezőgazdasági munkás	—23.2	—28.8	—16.7
mezőgazd. kereső összesen ...	— 6.7	— 3.1	— 6.4

Arról az egyetemes szempontból lehangoló tényről, hogy a mezőgazdaság kereső népessége a földreform évtizedében megapadt, most nem szólhatunk bővebben. Ellenben az már a protestáns felekezeteket érinti, hogy az apadás soraikban több mint kétszerese a római katolikusokénak. Ez azonban még éppen nem a legsötétebb oldala a 10 éves fejlődésnek. Még azt sem tartjuk nagyon súlyosnak, hogy a két legerősebb birtokkategóriában a reformátusok fogyása kifejezetten nagyobb, mint a katolikusoké. Ellenben elgondolkoztató az, hogy a társadalomszerkezeti és üzeme-gazdaságilag felettebb *kívánatosnak* tekinthető 5—50 holdas gazdák és segítőcsaládtagsaik egyesített száma a reformátusok között 2.3%-kal *fogyott* (sőt az igazán életképes 10 holdon felüli kategóriáé számottevően, 5.2%-kal lett kisebb), addig a katolikusok száma e két birtokkategóriában 3.0%-kal *növekedett*. S még ennél is gondolkodásba ejtőbb s reflexiókat kiváltó tény az, hogy a javarészt a földreform útján földhözjutottak révén gyarapodó törpebirtokosok szaporodási kulcsa a reformátusok közt csak 14.6%, a katolikusok közt pedig 35.8%. S hogy itt valóban mélyreható eltolódásról van szó a katolikuság javára, azt legjobban bizonyítja az, hogy a *mezőgazdasági proletáriátusban* pontosan az *ellenkező* jelenség észlelhető. A katolikus gazdasági cselédek s a mezőgazdasági munkások száma erősebben megapadt, mint a reformátusoké, akik pedig — mint láttuk — a birtokos elem jóformán minden csoportjában sokkal kedvezőtlenebb szaporodási viszonyokat mutattak. Egy nagy *nivellálódás* ment végbe e 10 év alatt a református és katolikus őstermelőnép *társadalmi osztálytagozódásában*. A katolikuság rétegződése klasszisokkal nagyobb mértékben javult, amit igazán szemléltetővé a következő táblázat és az ez alapján készült indexszámsor domborít ki:

	református		100 őstermelő kereső róm. kath. egyen közül		ág. hitv. ev.	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
önálló	54.98	60.84	51.38	61.23	61.36	64.98
(ebből 5 holdon aluli) ...	(18.82)	(23.72)	(20.24)	(28.36)	(21.36)	(23.11)

	református		róm kath.		ág hitv. ev.	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
tisztviselő	0.14	0.15	0.22	0.23	0.26	0.34
egyéb segéd- személyzet	44.88	39.01	48.40	38.54	38.38	34.64

Még e tábla futólagos áttekintésénél is jobban megvilágítja a fentmondottak igazát a következő index-számtáblázat.

A mezőgazdasági *munkások és cselédek* egyesített számát mindenkor s minden felekezetnél 100-zal egyenlőnek véve volt az oldalt jelzett felekezetű

	önállók száma		5 holdasnál			
	általában		nagyobb		kisebb	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
református	122	156 (+34)	42	59	81	97
róm. kath.	106	159 (+53)	42	74	64	85
ág. hitv. ev.	159	187 (+28)	56	66	104	121

Ha pedig az öt holdasnál kisebb önállók számát 100-al vesszük egyenlőnek, volt a

	proletariátus		az 5 holdnál nagyobb	
	létszáma		birtokosok száma	
	1920	1930	1920	1930
református	238	168 (— 70)	192	163
róm. kath.	239	136 (—103)	154	116
ág. hitv. ev.	180	150 (— 30)	187	181

Jóformán végtől-végig sokkal kedvezőbb az alakulás a római katolikusok közt. A nincstelen református lakosság helyzete ebben a 10 évben mozdulatlanabbnak, reménytelenebbnek mutatkozott, mint katolikus sorstársaiké. Sokkal kevesebben emelkedtek fel maguk kenyerén élő törpebirtokosokká. Kevesebben jutottak földhöz. Mint láttuk, úgy a cselédeknel, mint a mezőgazdasági munkásoknál a reformátusok között mutatkozott a kisebb arányú csökkenés, ami azután — hozzáadva azt a tényt is, hogy a városokba áramlás a reformátusok között nagyobb s a város felé törekvő elemek nagyrészt éppen a mezőgazdasági proletariátus szolgáltatja — elég annak a feltevésnek a hatálytalanítására, hogy a reformátusságból talán azért nem emelkedtek fel többen a gazdasorba, a még oly sovány kenyeret adó magasabb pozícióba, mivel kicsiny a reformátusság mezőgazdasági nincstelenek propagatív ereje, természetes szaporodása. Ha ez így volna, akkor a városok számára jutó nagyobb lélekszám-adó mellett nyilván nem csökkenhetnének *kisebb*

mértékben ez a mezőgazdasági proletáriátus, mint a katolikusoké. Bárhogyan elemezgetjük a tényeket, az a baj, hogy nem jutottak elegendő földhöz a református mezőgazdasági proletáriátusból. (Vagy ha földhöz jutottak, nem tudták eléggé tartani s így ismét földtelenekké váltak.) Hiszen, hogy ha oly nagy arányokban apadt volna a reformátusok földtelen rétege, mint a katolikusoké (22.9%), akkor 14.557-tel kevesebb lenne ma a református munkások és cselédek száma s ha a földhözjutás lehetősége vagy vágya egyforma lett volna, akkor ugyanennyivel több a törpebirtokosok száma is. Így 29%-kal növekedhetett volna az 5 holdon aluli református önállók száma, ami már megközelítette volna a katolikusok szaporodási kulcsát, Tehát bizonyos veszteglés, de legalábbis lassúbb felemelkedés észlelhető a reformátusoknál. A földreform hatása sokkal kevésbé mutatható ki. S ebben a sorsban osztoznak — lehet mondani, hogy fokozottabb mértékben — az evangélikusok is, bár köztük az életképes, erős birtokegységek eredetileg is nagyobb részt tettek. Más kérdés, hogy ennek a folyamatnak mi az oka, illetve mik az okaik? A helyi viszonyok gondosabb tanulmányozása nélkül nem merünk végleges magyarázatot adni. Két feltevés látszik valószínűnek. 1. A részben megváltás alá kerülő nagyobb birtoktestek, uradalmak községeiben talán az országos átlagot meghaladóan sok volt a katolikus munkás és cseléd. Míg a református cselédség és munkásság zöme kivehetőleg azon a vidékeken helyezkedik el, ahol földosztás céljaira igénybe nem igen vett nagy parasztbirtokok vagy kisterjedelmű középbirtokok dominálnak. 2. A másik — kissé romantikusabb — magyarázatunk az, hogy a katolikus nincstelenek soraiban talán több volt azok száma, akiket a nagyobb házastermékenység okán gyorsabban felaprózódó földhöz nemzedékeken át szorosabb kapcsolat fűzött (szóval önálló birtokosból degradálódott munkás) s ezekben a földszerzés vágyát mélyebb s a nem nagyon régmúlt emlékeivel szított rúgók is hajtották, mint a reformátusok nagyobb részét, akik közt — ezen gondolatfűzés szerint — a lefelé süllyedés esetei a kisebb gyermeklétszám folytán — a családon belül kevésbé elaprózódott földtulajdon megoszlása miatt — ritkábbak s így a cseléd-sor s a munkás-sors inkább veleszületettség, *véglegesség* s *nem* oly gyakori esetben a felemelkedés újabb reménységét magával hordó *átmeneti* állapot, mint a katolikusoknál. Bár a Dunántúl nagy uradalmaiban, pusztáin?! Hozzájárulhat azután, hogy az átlagban még ma is valamivel tanultabb, műveltebb protestáns átlagban igényesebb is s ezért inkább

a nagyobb lehetőségek sokszor ugyancsak csalfa reményeit magában rejtő városba vándorol, hogyha nem tudja kellő mértékben kielégíteni — mint ahogy a törpe 1—2 holdas parcellákkal alig is tudta kielégíteni — földszerző vágyát s biztosítani magasabb életstandardját. Ezeket a feltevéseket pillanatnyilag hiteltérdemlő anyaggal nem tudjuk bizonyítani. Lehet, hogy egyéb kevésbbé organikus okok is hozzájárultak ahhoz, hogy ez a református szemszögből rendkívül kedvezőtlen eltolódás bekövetkezett.

Az általános irányzat feltűnő eredményei szinte kiáltanak a részletvizsgálat után. Egyes vidékeken ez a kedvezőtlen átalakulás szinte megdöbbentő. Összehasonlítottuk a békésmegyei s a veszprémmegyei adatokat. Csak szemelvényül pár számot: Békés-megye katolikus agrár kereső lakossága 21.089-ről 24.324-re szaporodott, református östermelőinek a száma 34.118-ról 31.102-re apadt. (Az evangélikusok száma stagnál: 34.276—34.169.) Az 5—50 holdas katolikus önállók száma 5.381-ről 7.023-ra nőtt, a reformátusoké 9.197-ről 8.748-ra apadt, az 5 holdon aluli katolikusok száma 2.870-ről nem kevesebb, mint 9.741-re növekedett, ellenben a reformátusoké 6.202-ről csak 6.702-re gyarapodott. Ezzel szemben a katolikus cselédek és munkások egyesített száma 12.377-ről 7.075-re szállott le, míg a reformátusoké 18.158-ról csak 15.095-re csökkent. Tehát míg az 50 holdasnál kisebb katolikusok önállók száma 103%-kal nőtt, addig a reformátusoké csak 0.3%-kal; de a proletáriátus a katolikusoknál 43%-kal fogyatkozott meg, míg a reformátusoknál a visszaesés csak 17%-ot tett ki. Ha felvételtechnikai változások miatt nem bízunk is meg az 5 holdon aluli „önállók” szaporodási kulcsában s őket akár felerészben a munkásokhoz számítjuk, vagy akár egészen figyelmen kívül hagyjuk, akkor sem változik a helyzet lényegesen. Az összes 5 holdon felüli önállók — beleértve az összes közép és nagybirtokosokat és bérlőket is — szaporodása felekezetenként százalékban kifejezve a következő: a római katolikusoké +28%, a reformátusoké —5%, az ág. h. evangélikusoké —7%; ezzel szemben a mezőgazdasági proletáriátus (ha a 0-tól 5 holdasok felerészét 1930-ban idesorozzuk) szaporodási kulcsa a következő: római katolikus —3%, református +2%, ág. evangélikus +19%. Azonban elhagyva minden mérlegelést, csak a közölt adatokból kiindulva is azt látjuk, hogy az üzemkezelés szempontjából egészségesnek mondható, 5 holdasnál *nagyobb* földdel rendelkező önállók számát 100-al véve egyenlőnek a gazdasági cselédség és mezőgazdasági munkásság egyesített száma Békés-vármegyében volt

	1920	1930	változás
reformátusoknál	187	163	— 24
róm. katolikus	215	95	—120
ág. h. evangélikus	124	130	+ 6

Veszprém-megyében a különbség nem ilyen kiélezett, de kimutatható. Az 5—50 holdas katolikusoknak száma ugyan apadt 16137-ről 15.512-re, de a reformátusoknak 6528-ról 6163-ra való esése %-ban kissé nagyobb hanyatlást jelent. De az 5 holdon aluli birtokosok számának alakulásában van az igazi diferencia. A katolikus törpebirtokosok száma 7.922-ről 10.398-ra gyarapodott, a reformátusoké 3.591-ről 3.219-re, az evangélikusoké 1.909-ről 1.670-re apadt. A mezőgazdasági proletáriátusnál ugyanaz a kép, mint Békésben. A cseléd és munkás rétegben a katolikus keresők száma 21.166-ről 15.409-re, tehát 27%-kal apadt, míg a reformátusoké 5879-ről csak 5393-ra tehát kb. 8%-kal szállott le s az evangélikusoké 3351-ről 3025-re, tehát szintén nem is egészen 10%-kal. Száz 5—100 holdas önálló gazdára a következő számú mezőgazdasági proletár jutott: római katolikusok közt 98 (1920-ban még 130), a reformátusoknál 85, (87), az evangélikusok sorában 82 (87). Tehát míg a protestánsoknál a 10 évvel ezelőtti állapothoz mérten a javulás *súlytalan*, addig a katolikusoknál az eltolódás kifejezetten *kedvező*. Nagy a nivellálódás! Veszprémben csak úgy, miként Tolnában a reformátusok gazdaságtársadalmi rétegződésének e viszonylagos romlása a magyar fajnak a gazdasági térvésztesét is jelenti, mivel a katolikusok elég számottevő része német anyanyelvű vagy németből lett magyar.

A faj kifáradásáról szóló elméletek vajjon nem többek-e pusztá elméleteknél?

Ha a különböző felekezetek östermelő népességének birtoknagysága szerinti tagozódását nézzük — a kétségkívül kedvezőtlen tendencia ellenére is — ma még azt találjuk, hogy a reformátusok közt az erősebb, biztosabban megalapozott exisztenciák számosabbak. A nagybirtokosok közt ugyan — kivált még ha a mammutbirtokok megoszlását is figyelembe vesszük — elég kevesen vannak, de a középbirtokosok és az 50—100 holdas birtokosok között messze lélekszámukon felül vannak képviselve.

Az östermelő lakosság önálló elemeinek a rétegződését az 1930-as népszámlálás szerint a következő táblázat mutatja:

v o l t 1 0 0 0			
	református	róm. kath.	ág. hitv. ev.
önálló közül oldalt jelzett nagyságú birtokos			
1000 holdon felüli	0.3	0.5	0.5
200—1000	2.8	1.6	2.7
100—200	6.1	3.1	4.5
50—100	22.1	12.7	17.0
20—50	116.0	87.9	117.6
10—20	207.1	173.2	223.4
5—10	252.4	241.1	260.2
—5	341.3	455.8	356.1
részes földműves	47.4	13.9	15.4
majoros-kertész	4.5	4.2	2.6

A reformátusok és evangélikusok tagozódása tehát kedvezőbb. A 5—10 holdas gazda az, aki rendszerint idegen munkaerőre szorul, és — ha szűkösen is — normális viszonyok között ugyan eltartja birtokából a családot, bár éppen napjainkban ennek a gazdaságkategóriának a segítő családtagjai munkaerejüket máshol is kénytelenek értékesíteni. Viszont ideális típusnak a 10—20 holdas gazdaságokat tekinthetnők. Ezeknek a képviselője úgy a reformátusoknál, mint különösen az evangélikusoknál határozottan kedvező. A felfelé és lefelé irányuló osztálymozgalmat egyaránt megvilágítja az, hogyha ezt az üzemgazdaságilag és társadalompolitikailag kívánatos birtokos osztály lélekszámát — azt 1000-rel egyenlőnek tekintve — index számítás alapjául választjuk s megvizsgáljuk, hogy mekkora felekezetenként az arisztokratikus hajlandóságra való koncentráció s az elporlás veszélyét rejtegető decentralizáció?

Volt az oldalt jelzett önállók arányszáma (a 10—20 holdasoké = 1000)			
	református	róm. kath.	ág. hitv. ev.
100—200 holdas	29	17	20
50—100	107	71	76
20—50	560	491	526
10—20	1000	1000	1000
5—10	1219	1345	1165
—5	1648	2543	1594

Az evangélikusok rétegződése a legkedvezőbb. A reformátusok közt úgy a gyengébb, mint a vagyonos réteg szélesebb. Egyenetlenebb a megoszlásuk, mert elég sok embernek van ugyan a talán szigorúan szükségesnél többje,

de elég soknak túlkevese. Persze ez az utóbbi áll a katolikusokra is; még pedig fokozott mértékben, kivált ha a legfelső rétegről a nagybirtokoséról, sem feledkezünk meg.

Magyarország agrárius jellegére s a reformátusság foglalkozási tagozódására tekintettel foglalkoztunk bővebben az őstermelő népesség rétegződésével. Látnunk kell röviden azt is, hogy milyen volt a fejlődés üteme az *iparban*, a *kereskedelemben* és a *közlekedésben*.

Az ipari koncentráció a segédnélküli és egyéb kis vállalatok háttérbe szorításával kapcsolatban egyre növeli a függő elemeket. Ez az irányzat minden felekezet híveinél kifejezésre jut. Megközelítően egyforma mértékben. Így volt

	református		1 0 0 róm. kath.		ág. hitv. ev.	
	ipari kereső egyén közül		1920 1930		1920 1930	
önálló	37.52	27.75	30.79	22.29	33.30	24.35
tisztviselő	1.84	2.59	2.58	3.63	4.31	5.31
egyéb segédszemélyzet	60.64	69.66	66.63	74.08	62.39	70.34

Az önálló és tisztviselő rétegek, mint a két gazdaságilag erősebb csoport népszámát viszonyba állíthatjuk az egyéb segédszemélyzet létszámával. Eredmény: a reformátusok közt száz erősebb exisztenciára 229.6 gyenge exisztencia jutott. Ez a szám határozottan kedvezőbb a katolikusokénál (285.8), de ha azt nézzük, hogy az egyéb segédszemélyzet képviselte melyik felekezet soraiban emelkedett a legjobban, ismét csak a reformátusokat találjuk az élen: 9.02%-kal emelkedett köztük az egyéb segédszemélyzet részesedése, míg a katolikusoknál a növekvés csak 7.45%, az evangélikusoknál 7.75%. Tehát a függőség fokozódása, a *proletárizálódás az iparban is a reformátusság között mutatkozik erősebbnek*.

A kereskedelemben sincs máskép, kivált ha csak az önállóak számbeli alakulását nézzük. Volt ugyanis

	református		1 0 0 róm. kath.		ág. hitv. ev.	
	kereskedelem és hitel körében kereső egyén közül		1920 1930		1920 1930	
önálló	38.78	34.39	34.17	33.84	32.08	30.07
tisztviselő	22.99	20.88	26.00	22.49	32.90	28.62
egyéb segédszemélyzet	38.23	44.73	39.83	43.67	35.02	41.31

1920-ban a reformátusok közt még kevesebb, ma több az egyéb segédszemélyzethez tartozók aránya s *önálló elemeik térvesztése* is sokkal gyorsabb ütemű, mint a katolikusoké.

Egyedül a közlekedés az, ahol — az egész kicsiny számú önállókat teljesen mellőzve — azt látjuk, hogy a magasabb életszínvonalat jelentő tisztviselő réteg az egyéb segédszemélyzet létszámához mérten a reformátusok közt alig észrevehető aránylattal *erősödött* (100 egyéb segédszemélyzetre 1920-ban 20.6, 1930-ban 20.7 tisztviselő jutott), míg a katolikusoknál az arány 27.8-ról 25.8-ra, az evangélikusoknál 35.4-ről 31.7re hanyatlott. De még így is tekintélyes térköz áll fenn mindkét másik felekezet és a reformátusok között, utóbbiak rovására.

Az eddigiekből láthattuk, hogy a reformátusság szociális helyzetére és jövedelmi viszonyaira némi következtetést engedő foglalkozás-statisztikai adatok túlságos sok jót *nem mondanak*. A népszámlálás időpontjában ugyan az összes önálló elemek aránya még elég kedvező volt, de maga a *tendencia határozottan kedvezőtlen*. Különösen nagy a baj az őstermelőknél. Megszűnőben van az egyébként is inkább csak a közhiedelemben élő állapot, hogy a birtokos, vagyonos elemet a reformátusság adja, míg a cseléd, munkás tömegek a katolikusság soraiból regrutálódnak. Helyenként még így van ez, de országos átlagban a mezőgazdaság függő elemei a reformátusság közt legalább oly számosak, mint a katolikusok között.

Vannak még részletadatok, amelyekből következtetni lehet arra, hogy a különböző felekezetek szociális helyzete, életstandardja milyen. Ezek közül csak néhányat. Így pl. tudjuk, hogy a lakások terjedelme s minősége mennyire tükrözi a gazdasági teljesítőképességét s másrészt, hogy a legkülönbözőbb társadalmi s közegészségügyi bajok (nagy halandóság, kivált tuberkulózis halandóság, reuma, bűnözés stb.) milyen szigorú függésben vannak a lakás minőségével, zsúfoltságával alápincézettségével, padlózatával. Vizsgáljuk meg a *lakásvizonyokat* területünkhöz szabott rövidséggel abban a négy megyében (Bihar, Hajdu, Szatmár, Szabolcs), ahol a reformátusság aránya a legmagasabb s másrészt abban a négyben, amelyben viszont a katolikusság csaknem kizárólagos (Bács-Bodrog, Zala, Heves és Sopron).

	A négy ref. jellegű megyében	a négy kath. (1930)
1 lakószobára jut lakos	3.04	2.92
A kő- és téglalappal bíró házak %-os aránya ..	27.9	57.8
Vályogból és sárból épült házak %-os aránya ..	66.3	37.7
Cserép- és palafedelű házak %-os aránya	53.6	68.2
Nád- és zsupfedelű házak %-os aránya	43.8	28.5
A lakóházak közül egészen vagy részben		
alá van pincézve %-ban	9.48	14.99
Száz ház telke közül nincs ivóvíz	63.6	42.3
Ezer ház közül van vízvezeték	5.5	15.8
Száz lakószobára jut fürdőszoba	0.95	1.96
A vertföldpadozatú lakószobák %-a	75.2	59.7
A deszkapadozatú lakószobák %-a	23.6	38.0
Ezer lélekre jutott halálozás		
az 1930—1931. évek átlagában	18.94	16.09

Ezek a számok a református többségű megyékben — ha egyes vonatkozásaikban a változhatatlan talajviszonyok adottságai is — kivétel nélkül kedvezőtlenebbül alakúlnak. Közismert, hogy a vert, földes padló és a tuberkulózis valamint a reuma és szövődményei közt milyen szoros a kapcsolat s épúgy ismeretes az is, hogy az ivóvíz minősége és a tífusz halandóság közt is okozati nexus van.

De ha még ezeket a távolabbi hatásokat, mint a szociális színvonalnak következményeit és visszatükröződését figyelmen kívül hagyjuk is, akkor is az általános jólét fokára a házépítés módjából, a mellékhelyiségekkel való ellátottságok mértékéből és a szobánkénti laksűrűségből meg lehetős nagyfokú valószínűséggel következtethetünk.

Tudva azt, hogy a tuberkulózis halandóság nagysága a lakászsúfoltság, a ki nem elégítő táplálkozás és a zárt helyiségben folytatott megerőltető munka együttes függvénye, nem sok jót következtethetünk Budapest reformátusainak szociális állapotára abból, hogy — amiként ezt *Laky és Melly* vizsgálatai megállapítják — a *reformátusok* gümőkori *halandóságának* háborús és háború utáni romlása a felekezetek között a *legkirivóbb* volt s hogy azóta sem javul halandóságuk oly bízhatóan, mint az országos átlagé. 1901—1905 közt a katolikusok tuberkulózis halandóságát (5.03‰) még nagy távolság választotta el a reformátusokétól (4.04‰); 1911—1915 közt azonban a reformátusok halandósága még jóformán ugyanott vesztegelt (4.03) míg a katolikusoké 4.38‰-ig javult. A háború után az 1920-23-as évek átlagában a 4.7‰-re leromlott református index már

alig jobb a katolikusokénál (4.8). Zentay adatai igazolják, hogy a még alkalmazásban nem állott *szellemi munkanélküliek* között a reformátusság képviselte (12.2%) erősebben meghaladja a 15 éven felüli népességből a reformátusságra eső hányadost, mint a katolikusoké, nem is beszélve a zsidókról. Az állásban levő tisztviselők közt a katolikusok aránya 70.4%, az állás-nélküli volt köztisztviselők közt 67.3%; a reformátusok hányadosa az aktív állományban 14.1%, az állásnélkülieknél 14.8%. Bene Budapest iparosainak statisztikai elemzésénél is rámutat az általunk felhozott s fentebbi adatokkal egyező tényre, hogy t. i. az önálló iparosok soraiban a reformátusok 1925-ben csak 10.4%-ot, az össznépességben 11.4, s végül az ipari segédszemélyzetben 12.1%-ot tesznek ki. Igaz, hogy itt a katolikussság deklasszáldása — a zsidók javára — legalább is ugyanilyen fokú. Budapest ágybérő lakosságának 16.23%-a (1927), a 15 éven felüli lakoságnak (1920) csak 10.9%-a volt református Laky adatai szerint. (Laky Dezső: Az albérllők és ágybérllők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. 1929. 121—122 l.) A csak konyhából álló lakások családfői közt a reformátusok vezetnek. (L. Bpest székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1928. évf. 31. l.) Részletadatok, amelyekből csak óvatossággal lehet következtetni; de hiba volna ezekből mit sem kiolvasni.

A közszolgálati és szabadfoglalkozású keresők között a reformátusság aránya — mint láttuk — csak egy árnyalattal mutatkozott kisebbnek, mint a katolikusok között. Már az evangélikusokhoz mérten hátrányuk nagyobb. 1920 óta a reformátusság soraiban a közszolgálati és szabadfoglalkozású keresők aránya jobban növekedett, mint a katolikusoké.

Az egyes fontosabb értelmiségi alcsoportokban meglehetősen eltéréseket mutat a reformátusok arányszáma. Így pl. az állami tisztviselők közt arányszámuk 18.3%, s általában a tanügyi személyzetnél, valamint a közegészségügyi s a közszolgálat körében arányszámuk határozottan alacsonyabb, mint országos arányuk. Ellenben lényegesen meghaladja részesedésük az országos átlagot a vármegyei és községi tisztviselők valamint a bírák és ügyészek között. Általában azt lehet mondani, hogy a biztosabb, bár többnyire egyúttal szűkösebb, kenyeret nyújtó közszolgálati ágakban jóval nagyobb a reformátusság aránya, mint a több-kevesebb vállalkozási készséget igénylő szabad szellemi foglalkozásokban. A gyógyszerészek közt pl. még 19.1%, az orvosok közt csak 14.9%, a bírák közt 26.9%, az ügy-

vedek közt 14.1%, a reformátusság arányszáma. A zsidóság egyes szabad szellemi foglalkozások körében oly nagy arányban van képviselve (ügyvéd, orvos, állatorvos, szerkesztő), hogy a katholikussággal való összehasonlítást jobban szolgálja az az egybevetés, amely a római katolikus keresők országos arányszámát százzal veszi egyenlőnek s megállapítva azt, hogy a református keresők ehhez viszonyított száma 33.0-val egyenlő, vizsgálja, hogy az egyes közszolgálati alcsoportokban mekkora a reformátusság indexszáma. A nagy anyagból csak néhány számot ragadunk ki. Az országos, a katholikussághoz viszonyított arányszámot (33.0) lényegesen meghaladja, a reformátusok indexe a községi jegyzőknél (46.0), a bíráknál és ügyészeknél (45.2) és az ügyvédekénél (45.9), ellenben elég lényegesen alatta marad e szám az állami tisztviselőknél és díjnokoknál (26.5) nemkülönben a tudományos és egyéb közérdekű társulatoknál elfoglalt egyének közt (25.9), a szakiskolai tan-személyzetnél (23.2) s még inkább a polgári iskolai tansze-mélyzet körében (21.3). Egyáltalában nem kedvező a refor-mátusság képviselte a középiskolai tanárok közt (30.3) és a főiskolai tanárok közt sem. (28.2%)

7. Hátra van még, hogy a reformátusságnak *műveltség* tekintetében észlelhető helyzetét, sajátos körülményeit vázoljuk. Műveltség — ismét egy fogalom, amit a statisztikus nehezen tud megfogni. Az igazi műveltségnek kézzelfogható ismérvei ritkán olyanok, hogy azokat számokba foglalhas-suk. A tanultság azonban már statisztikailag is észlelhető tény s ennek egyik, ma már hovatovább jelentőség nélkü-livé váló kritériuma az írni-olvasni tudás. Elég közel va-gyunk már ahhoz a színvonalhoz, hogy ennek az elemi is-meretnek mindenki birtokában legyen s ekkor azután vég-legesen nivellálódik az a multban kétségtelenül fennállott nagy különbség, amely a protestánsok és a katolikusok közt analfabetizmus terén, előbbieik javára észlelhető volt. Sajnos Magyarország egyes vidékein a műveltségnek ezen legnyersebb ismérve terén is még sok a teendő s főleg a Tiszántúlon, de általában az Alföld és jelesen a tanyavilág az, ahol az írni-olvasni százaléka még mindég elég messze van az elérhető színvonaltól.

Ma országos átlagban a hat éven felülieknek 90.4%-a ír és olvas. A reformátusok közt alig valamivel több: 90.9%. A római katolikusok 89.6%-os arányánál tehát csak alig másfél százalékkal kedvezőbb a reformátusoké. A javulás-nak aránylag már kis lehetőségeit eltekintve, elég nagy az elmaradás az evangélikusokkal szemben (95.5%) s még in-

kább a zsidókhoz mérten, akiknél 97.6% a hányados. 1920-ban még a reformátusok fölénye nagyobb volt a katolikusokhoz mérten. (85.9—83.5) A református arányszám javulása kissé vontatott. Erre még néhány meggyőzőbb bizonyítékot felhozunk az alábbiak során. Tulajdonképpen a katolikusokkal szemben mutatkozó előny mégis nagyobb, mint amekkorának a nyers hányadosok jelzik. Kitűnik ez akkor, hogyha az egyes megyei törvényhatóságokban vizsgáljuk az írni-olvasni tudás mértékét e két felekezet hívei között. Kivétel nélkül minden megyében számbavehető, átlagosan 4—5%-ra menő előny mutatkozik a reformátusság javára. Hogy ez a fölény nem jut kellőleg kifejezésre, annak a magyarázata az, hogy az egyes felekezetekre külön-külön is áll az országos jelenség, hogy nyugatról keletre csökken az elemi műveltség; mivel az ország reformátusainak zöme az ország keleti részein helyezkedik el, ezért a reformátusok összességére ez a kevésbé művelt rész igen határozottan reá nyomja a maga színvonalának bélyegét, erősebben mint a katolikusokéra, akiknek zöme az ország nyugati felén helyezkedik el. Azonban Dunántúlon is meg van a reformátusság fölénye épúgy, sőt egy árnyalattal erősebben, mint a Tiszántúlon, ahol éppen a reformátusság nagy számát mutató néhány megyében elég kicsiny ez az előny.

Hogy a multban mennyivel kifejezettebb volt a reformátusság előnye, azt módunkban van a jelenlegi népszámlálási anyaggal is kimutatni. Kiemeljük a 70—90 éveseket, 40—49 éveseket s a legfiatalabb évjáratot képviselő 15—19 éveseket. Azt látjuk, hogy a reformátusok műveltségbeli nagy fölénye előbb csak mérséklődött s végül az új nemzedéknél már a katolikusok elérték, sőt túlhaladták a reformátusok elemi műveltségét jelző arányszámot.

	Tudott írni-olvasni 1930-ban száz		
	70—79 éves	40—49 éves	15—19 éves
	oldalt	jelzett	vallású egyén közül
református	74.7	92.0	95.4
róm. kath.	60.1	90.3	95.8
ág. hitv. ev.	82.1	97.2	98.1
zsidó	89.7	98.7	99.3

Hogy a régebbi nagy távolság árkai lassan kitöltődtek: rendjén van; de, hogy újabban ez az alig érezhető fölény is veszendőbe ment, az mindenesetre aggasztó s a kellő beiskolázás tárgyi vagy szubjektív akadályaira hívja fel figyelmünket.

Most, amikor a műveltség ezen elemi kritériuma terén az eltérések immár csekélyek, a kegyeletes elismerés és tisztelet hangján kell megemlékeznünk az elődökről, akik ezt a kultúrfölényt szerény eszközökkel — a protestáns világmisszió egyik igen fontos faktorának parancsszavára hallgatva — oly hosszú időn át megtartották. Ez annál nagyobb teljesítmény volt, mert míg egyfelől az elemi oktatás a multban majd kizárólag s újabban is túlnyomórészt a felekezetek kezén van, illetve volt, addig másfelől maguk a protestáns egyházak összehasonlíthatatlanul szegényebbek, mint a többi keresztyén egyházak;²⁹ s így — ha nem is felejtsük azt, hogy az újabb évtizedekben s kivált legújabban az iskolafenntartói terhekből sokat átvállalt a bevett vallásfelekezeteket bőségesen támogató magyar állam — az a teher, amely a protestáns egyházakra, hívőkre az iskolafenntartás költségeinek címén, hosszú századokon át s legújabban is reánehazedik, tulajdonképpen sokkal nagyobb, mint a többi felekezetekre eső teher. Végeredményben tehát az állami érdeket jelentő közművelődésért, kultúráért a protestantizmus *nagyobb* áldozatot hozott a többi felekezeteknél.

Talán éppen az alább említett szegénység is egyik oka annak, hogy a református iskolák hálózata nem fejlődött olyan intenzíven s nem alkalmazkodott az újabb telepek, tanyák s városi külterületek szükségleteihez, mint ahogy kellett volna. Bár a különösen Dunántúl található kis gyermeklétszámú iskolák elsorvadása is előidézhette azt, hogy a református elemi iskolák száma az 1921—22 tanévtől kezdve nem hogy növekedett volna, de 1093-ról 1084-re apadt, mialatt a római katolikus iskoláké 2649-ről 2839-re gyarapodott az 1933—34-es iskolai évig.

Hogy a reformátusság műveltségi indexe lassabban javul, mint a katolikusoké, abban szerepe van annak, hogy a reformátusságnak a Dunántúl lakó, iskolázottabb része az előre haladott gyermekszám-korlátozás következtében az egész reformátusságnak mindinkább csökkenő hányadát teszi ki s így országos műveltségi arányszámuk kialakításában egyre nagyobb súllyal folyik be a keleti, kevésbé művelt református népesség.

²⁹ A megcsonkított Magyarországon az 50 holdon felüli korlátozott forgalmú egyházi birtokok területe katasztrális holdakban a következő: róm. kath. 848.649, református 52.539, ág. hitv. ev. 10.828, gör. kath. 9062. Száz—száz lélekre jutott egyház-jellegű birtokterület kat. holdakban: róm. kath. 15.1, gör. katolikusoknál 4.5, reformátusoknál 2.9, ág. hitv. evangélikusoknál 2.0. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1934. 77. l. alapján.)

Az ország különböző megyéiben végzett részlet-vizsgálatok arról győznek meg, hogy a református népesség műveltségi hányadosa általában lassúbb ütemben javul, mint a nem református népességé. Igaz, hogy többnyire ottan, ahol a javulásra már kisebb is a tér. De nem kivétel nélkül csak ott. Így pl. a már más vonatkozásban említett Békés-megyében a református lakosság írni-olvasni tudói: 86.5%-ról 88.7%-ra emelkedtek 1920-tól 1930-ig. A nem reformátusok hányadosa 85.6%-ról 91.8%-ig javult. A régebbi 0.9%-os előnyt 3.1%-os hátrány váltotta fel. Szabolcsban a reformátusok közt oly sok az iskolázatlan, hogy ugyancsak volt tér a javulásra s a 73.1%-os hányados mégis csak 80.9%-ra emelkedett, mialatt a nem reformátusság sorából írni-olvasni tudók százaléka 69.8-ról 79.5-ig emelkedett; tehát a távolság a reformátusok rovására itt is csökkent. De ugyan ez a helyzet az inkább csak próbaképpen, kapásból kiválasztott s kiszámított Veszprémben, Borsodban, Baranyában és Pest-megyében is.

Néhány kiáltó példa még ennél is jobban megvilágítja azt, hogy a református lakosság közművelődésével baj volt az utolsó két emberöltő alatt, s hogy akár a települési viszonyok, a szegényedés, a társadalom tagozódásában beállott eltolódások, akár az iskolai hálózat elégtelen fejlesztése s az iskola látogatási kötelezettség lazább ellenőrzése az oka ennek, de tény, hogy igen súlyos okoknak kellett volt közrejátszódnia abban, hogy milyen eltolódások szemtanúi lehessünk:

A túlnyomólag református Hajdút és Szatmárt, valamint a viszonylagos református többségű Szabolcsot állítjuk szemben a túlnyomólag katolikus Csongrád, Heves és Zala-vármegyék műveltségi viszonyaival, életkor szerint kombinatív feldolgozásban. (1920-as adat.)

	í r t é s o l v a s o t t s z á z			
	70—79	40—49	15—19	12—14
	é v e s l a k o s k ö z ü l			
	(zárjelben a megyék műveltség szerinti sorrendszáma)			
Hajdu	65.1 (1.)	83.4 (1.)	90.8 (4.)	85.6 (4.)
Szatmár	52.4 (2.)	71.3 (5.)	85.3 (5.)	82.5 (5.)
Szabolcs	41.3 (5.)	67.2 (6.)	83.7 (6.)	80.8 (6.)
Csongrád	40.4 (6.)	76.4 (4.)	92.7 (2.)	87.3 (3.)
Heves	47.2 (4.)	77.0 (3.)	91.4 (3.)	89.8 (2.)
Zala	61.6 (3.)	83.0 (2.)	96.3 (1.)	95.0 (1.)

Az utolsó oszlop alacsony hányadosai ugyan a háborús

romlást s annak vidékenként sem egyenlő fokát tükrözik, de ha ettől egészen eltekintünk is, akkor is látjuk, hogy egy csaknem tragikus, kérdőjelek kérdőjeleit támasztó eltolódás keletkezett. Hajdú-megye elemi műveltsége a múlt század negyvenes éveiben még kimagaslott. Zala- és Szatmár egy színvonalon állt és Szabolcs Csongráddal vetekedett. Valóban nehéz volna elképzelni még gyökeresebb sorrendcserét s színvonal esést az egyik oldalon s nagyobb fennedülést a másikon. Mi következett volna ebből? Az, hogy minden újabb közületi iskolaépítési akciót elsősorban a legveszélyeztetettebb területeken kellett volna véghez vinni. E helyett azt látjuk, hogy a nagy áldozatokkal keresztül vitt s kivált a tanyai nép szükségletét érdemszerző körültekintéssel szolgáló múlt évtizedbeli iskolai építkezéseknek aránylag igen kis része folyt azokon a területeken, ahol éppen a legfiatalabb generációk műveltségi elmaradása a legkiáltóbb volt. Egy pár szembeállítás olyan követelőleg kívánczik tollhegyre, hogy azok meg nem látása elhallgatás volna.

Zala- és Szabolcs fiatalságának elemi műveltségét ma nem csak árnyalatok, de klasszisok választják el egymástól — Szabolcs rovására. Abszolút számban is 51.000, illetve 85.000 volt a hat éven felüli analfabéták száma e két megyében az 1920-as népszámlás szerint. Zalában 45, Szabolcsban csak 38 tanterem létesült. A szükségesnek nyilvánított (építendő vagy újra alakítandó) iskolai objektumokból az iskolaépítési akcióról közzétett szemle közzététele előtt Hajdú-megyében még 23, a kevesebb ifjúkori analfabétát feltüntető Csongrád-megyében már csak 7 hiányzik, ami az összes létesítendőnek nyilvánított objektumoknak Csongrádban csak 6%-át, Hajdúban ellenben 41%-át tette ki; tehát Csongrádban 94% erejéig, Hajdúban csak 59%-ban elégítették ki a szükségletet. Az 1920-ban 18.000 főnyi felnőtt analfabétával rendelkező Szatmár-megyében mindössze 7, a csak 10.000 írás-tudatlant feltüntető Bácsbodrogbán 20 új objektum létesült.

Az még azután külön baja a reformátusságnak, hogy műveltségi hányadosuk javulása éppen ott a legvontatottabb, ahol számuk a legjelentősebb: a keleti országrészben,

írt és olvasott 1930-ban			
100 oldalt jelzett vallású 70—79 éves egyén közül			
	Hajdu	Zemplén	Szabolcs
m e g y é k b e n			
református	73.6	74.6	54.9
nem református	55.3	56.1	43.9
különbség a reformátusok			
javára (+)	+ 18.3	+ 18.5	+ 11.0
40—49 éves egyén közül			
református	90.5	85.8	79.0
nem református	84.0	83.0	75.0
különbség a reformátusok			
javára (+)	+ 6.5	+ 2.8	+ 4.0
12—14 éves egyén közül			
református	96.5	95.4	94.1
nem református	96.1	96.8	94.8
különbség a reformátusok			
javára (+)	+ 0.4	— 1.4	— 0.7

Ez nem csak szükséges nivellálódás, hanem szükségte-
len degradálódás. A kezdeti előnynek legalább töredékét
tartani kellene — mert lehetne — mind máig.

Az intellektuális műveltségre csak durva megközelítés-
sel következtethetünk az írni-olvasni tudók számából. Ez jó-
formán csak kvantitás. Érdekelhet az iskoláztatás kvalitása
is. Erre persze ismét csak formai értékű tájékoztatást ad az,
hogy vajjon mennyien végezték el szabályosan a gyerme-
kek közül a hat elemi vagy legalább is a négy elemi s hogy
azután felekezetenként milyen nagy a magasabb iskola fa-
jokat (közép- és főiskola) is sikerrel végzők aránya.

Az összes írni-olvasni tudó reformátusok közül
(1.445.000) 616.000 végezte el a hat elemi, 438.000 a négy ele-
mit és 274.000 olyan akad, aki ezen minimálisnak nevezhető
iskolai végzettséget sem tudja ugyan felmutatni, de írni-ol-
vasni tud. A maradvány a magasabb rendű iskola fajokat
illetve osztályokat végzőkre esik. Ez az eredmény nem ki-
elégítő. Még akkor sem, ha azt látjuk, hogy a katolikusok-
nál egy árnyalattal még kisebb az elemi iskolai végzettséget
feltüntető egyének számaránya. Ha az iskolai végzettség
nélkül írni-olvasni tudók számát százzal vesszük egyenlő-
nek, volt a négy elemi végzők arányszáma a reformátusok-
nál 160, a katolikusoknál 151, míg a hat elemi végzők
aránya a reformátusoknál 225, a katolikusoknál 215. Együtt
véve tehát a reformátusoknál 385, a római katolikusoknál

366 volt a kvalifikált írni-olvasni tudók indexszáma a csak hogy éppen nem analfabétákhoz képest. (Az ág. hitv. evangélikusok soraiban ez az indexszám 628, a zsidók között 588.) Az evangélikusok lényegesen intenzívebb iskolázottsága bizonyos fokig indokolja azt, hogy a középiskolákra és a főiskolákra számarányukat meghaladó mértékben törekeshetnek.

Ha azt nézzük, hogy mennyi a közép- és főiskolát végzetek aránya felekezetek szerint, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a reformátusság a négy számottevő felekezet közül a legrosszabbul áll.

Jutott 10.000 oldalt jelzett felekezetű egyénre főiskolai és középiskolai végzettséggel rendelkező (zárjelben a főiskolát is végzetek aránya)

református	318	(132)
római katolikus	366	(132)
ág. hitv. ev.	519	(201)
zsidó	1612	(422)

A katolikussághoz mérten főiskolai végzettség tekintében ugyan nincs különbség, de már ha összefoglaljuk a két felsőbb iskolai típust, a reformátusság vitathatatlanul az utolsó helyen áll. Magyarázatul azt hozhatnók fel, hogy az őstermelő osztály számára nagyobb elszigeteltsége, a családi munkaerő utáni nagyobb szükséglete s — nagy tömegeit tekintve — bizony krónikus szegénysége mindég is nehezítette a költségesebb iskoláztatást: a reformátusságnak — mint arra több ízben hívatkoztunk volt — jóval nagyobb része őstermelő és vidéki lakos, mint a többi felekezeteké. Viszont az evangélikusok fent látott magasabb arányszámai — köztük szintén elég sok lévén a falusi lakos — ezt az érvelést némileg gyengíti. A zsidóságot városi, sőt nagyvárosi légköre a magasabb iskola fajok látogatására predesztinálja. Természetes szükséglet, sőt szinte kényszer, hogy közülük többen törekedjenek magasabb képesítést nyújtó iskolai végzettségre.

Érdekes dolog rövid szemlét tartani a különböző fokozatú iskolák tanuló ifjúsága felett. (1933—34 tanévről.) Az országos arányszámukat (20.9%) meghaladja a református növendékek aránya az óvóintézeteknél (21.7%) csaknem eléri azt az elemi iskolákban (20.8) s ugyancsak meghaladja a gazdasági főiskolákon (21.6), egyébként azonban a többi iskola fajok tanulóinak létszámában (tanonciskolák, polgári iskolák, képzőintézetek, középiskolák, felsőkereskedelmi, felső mezőgazdasági iskolák, egyetemek, jogakadémiák,

egyéb főiskolák és szakiskolák) elmarad a reformátusok aránya országos arányszámuktól. Egyes esetekben igen jelentékenyen. Pl. a felsőkereskedelmi iskolákban csak 14.0, a polgári iskolákban 16.0 és a képzőintézetekben 16.8% a reformátusság képviselte. Egyes alcsoportokban a reformátusság arányszáma határozottan kedvező. Pl. az önálló gazdasági népiskolák növendékei közt 39.9% a református, a gimnáziumokban 22.8%, a tanítóképző intézeteknél 21.2%. Annál sajátságosabb, hogy éppen már a tanítónőképző intézetek növendékeinek csak 15.1%, a reáliskolaiaknak 14.7%-a református.

Mindent összevéve tehát a közművelődés terén vannak s kivált voltak fényes lapok, de vannak foltok és árnyékok is!

7. Nehány szóval meg kell emlékeznünk még a református lakosság *morális szempontból színezett tömegjelenségeiről is*. Miképpen alakul kriminalitásuk? Milyen nagy a hajlamuk az öngyilkosságra? A válaszok nagy számából milyen a részesedésük? A házasságon kívüli gyermeknemzés milyen gyakori közöttük?

Kérdések, amelyekre adandó válaszok ritkán felelnek közvetlenül arra, ami a felekezeti statisztika művelőjét tulajdonképpen érdekelné, hogy t. i. mi a szerepe magának a vallásnak a normálistól kedvező, vagy kedvezőtlen irányú eltérés kialakításában. Hiszen láttuk, hogy a szerkezet, a felépítés felekezetenként eltérő. Ahol — mint a zsidóságnál — a nagyobb rész önálló, jól szituált egyén, ott nem fognak sokan lopni. S ez természetes. De nem azért kevés a tolvaj, mert a zsidó vallás vértetzi fel őket a bűnnel szemben, hanem azért, mert a nagyobb gazdagság a bűnnek ezzel a formájával szemben jobban felvértetzi a zsidó vallásúakat s egyben más bűnök zsilipjeit nyitja meg. Persze a vallásosabb zsidók — akár a vallásosabb keresztyén — sokkal több bűnnel szemben van felvértetve, mint a kevésbé vallásos. Minél inkább meghal — a bűn számára. Ez azonban nem — vagy csak igen kivételes esetben s alárendelt mértékben — valamely felekezet érdeme, hatása. Már csak azért is kevésbé, mert aránylag kevés azoknak a száma, akiknek a cselekedeteire s magatartására a legkülönbözőbb viszonylatokban a vallásnak volna döntően kimagasló szerepe. De meg azért sem, mivel pl. a keresztyén vallásfelekezetek a morális szempontból színezett cselekedetekkel szemben (a házassági elválást lehetne kivételnek tekinteni, de még azt sem teljesen) teljesen egységes álláspontra helyezkednek. Persze a vallásosságnak — mint ahogy azt nem győztük eléggé

hangoztatni — igen nagy a szerepe. De, hogy mennyire nem a megszervezett közösségek külön-külön színei, hanem a vallásos érzület mély tónusai a döntők, annak bizonyítására a magyar hivatalos bűnügyi statisztikai közlemény szövegéből idézzük a következőket: „Bűnügyi statisztikánkban a vallásos érzület élő erejét talán leginkább az egyéb vallások bűnözésének alacsony fokában láthatjuk. Az ide sorolt baptisták, továbbá nazarénusok és egyéb szekták az új vallások fanatizmusával és kitartó hitével és szociális érzésével csüggnék az erkölcsi szabályokon, annak parancsai ellen ritkábban vétének, s így a törvénnyel is gyérebben kerülnek összeütközésbe.” (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 59. 128. l. Szöveg: Kenedy Lászlótól.)

Persze ez nem változtat azon, hogy az egyes felekezetekre nézve kedvező eredmények előnyt jelentenek, a kedvezőtlenek okok a szomorúságra.

Lássuk először a *bűnözést*. Kenedy és Hacker ezirányú vizsgálatai, amelyeknek elseje a történeti, másodika a mai Magyarországra vonatkozik, a református népesség kriminalitását egy kevéssel az *átlag alatt* állónak találták. 100.000 12 éven felüli lakosra általában 530 elítélt jutott háború előtt. Ugyanannyi reformátusra 512 (római katolikusra 524). Kenedy szerint „A reformátusok bűnözése még pregnánsabban fejezi ki a magyar faj bűn formáit.” A személy-, de kivált a társadalomellenes bűncselekmények terén a reformátusság az átlagnál kedvezőtlenebb, a vagyon s az állam ellenes valamint egyéb bűncselekmények csoportjában az átlagosnál jóval kedvezőbb helyzetben volt az időtájt. Igen kedvezőtlen volt a helyzet a rágalmazás s a magzatelhajtás valamint a közegészségellenes deliktumok terén. Az első kettő mögött erős pesszimizmus, üldöztetésre hajlamosság, egyébként pedig hanyagság és nemtörődő fatalizmus áll. E bűncselekményekkel szemben felettébb kedvező volt a reformátusok részesedése a hatóság elleni erőszak, a fegyveres erők elleni büntettek, a magánosok elleni erőszak, a szándékos emberölés s a különbözőképpen minősülő lopás büntetteiben és vétségeiben. *Hackernek*³⁰ a háború utáni éveket egészen 1928-ig felölelő vizsgálatai szerint a reformátusság kedvezőbb helyzete a mai Magyarországon bűnözés tekintetében még kifejezettebbé vált, mint amilyen volt a történeti Magyarországon. A háború előtt 3.5%-kal, 1926–28 közt 7.0%-kal volt kedvezőbb a reformátusok krimina-

³⁰ Hacker: A vallás hatása a kriminalitásra Magyarországon. Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére. Miskolc, 1930, 283–318. l.

litása az országos átlagénál. Ebben az időben már *valamennyi fő bűncselekmény-csoportban jobb a reformátusság helyzete az átlagosnál*; azért bűnözésük jellegzetessége megmaradt annyiban, hogy az állam- és vagyonelleni bűncselekményekkel szemben különösképpen fel voltak vértézve, de — ismételjük, a társadalom- és személy elleni bűncselekmények terén sem érték el az országos kriminalitás fokát. 100.000 12 éven felüli reformátusra az 1926—28 évek átlagában 624, ugyanennyi katolikusra 711 (ág. hitv. evangélikusra csak 503, zsidóra 548), jogerősen elítélt jutott. Természetesen a történeti Magyarország kriminalitásával szemben a beállott változást nem lehet teljesen megnyugvással összehasonlítani, mert az integer és a megmaradt ország reformátusainak és katolikusainak kriminogén tényezői — éppen a területváltozás miatt — nem teljesen egyformák; nem tudjuk azt sem, hogy a mostani ország régi kriminalitása pontosan mekkora volt s mégkevésbé azt, hogy felekezetenként miképpen alakult a kriminalitás a múltban e megszabdalt területen.³¹ A reformátusok most már sokkal kevesebb bűncselekményekben mutatnak kedvezőtlen képet; így eltűnik a szemérem elleni büntettek és vétségek a magzatelhajtás terén mutatkozó kedvezőtlen magatartásuk s végig menve a bűncselekmények során inkább csak a rágalmazásnál, valamint a kettős házasság, a gyújtogatás és a személyes szabadság magán személy útján való megsértésénél látunk igazán figyelemre érdemes hátrányt, amivel szemben se szeri-se száma azoknak a bűncselekményeknek, amelyekben a reformátusság helyzete jelentékenyen kedvezőbb az országos átlagnál. Különösen javult a helyzet a multhoz képest a személy elleni deliktumok java részében.

Egyébként az ezen évekre kiszámított arányszámoknál a viszonyítás alapja nem lehetett teljesen szabatos. T. i. az 1920-as népszámlálási adatok azidőtájt már elavultak s éppen a kor összetétel módosult a mult decenniumban a leginkább. Ezért, hogy a legújabb eredményeket is megismerjük, kiszámítottuk, hogy az 1929—1932 évek átlagában jogerősen elítéltek felekezetenként miként aránylottak az 1930-as népszámlálás 12 éven felüli népességéhez. Az eredmény a következő:

³¹ Erre vonatkozólag l. Szerző: Kriminalitásunk a háború után c. dolgozatát. Miskolci Jogász Élet könyvtára 15. sz.

Jutott 100.000 oldalt jelzett vallású 12 éven felüli lakosra elítélt az		
	1929—32 évek átlagában	1926—28 évek átlagában
református	620	624
róm. kath.	698	711
ág. hitv. ev.	493	503
gör. kath.	854	874
zsidó	642	548
egyéb vallású	351	
ebből unitárius*	529	
ebből egyéb*	265	
felekezeten kívüli ..	1113	
Összesen:	668	671

Minden bizonnyal elég színes, tarka kép ez s a műveltségbeli, vagyoni, foglalkozási diferenciák ismétlésébe kellene bocsátkoznunk, ha részletes magyarázatokkal akar-nánk szolgálni.

Igy inkább csak megállapítjuk, hogy a reformátusság a szociális nyomorúságok tükrét képező, de egyben újabb szociális bajokat s azon felül költségeket is kiváltó bűncselekményekből az átlagosnál kevésbé veszi ki részét. A tendencia sem látszik rossznak, jóllehet a római katolikusok kriminalitása egy árnyalattal jelentősebben javult, ha összehasonlítási alapul elfogadjuk a Hacker által közölt átlagokat. Ha azokra a finomabb részletvizsgálatokra gondolunk, amelyeket a református és katolikus népesség társadalmi rétegződésében beállott újabb eltolódások felderítése céljából folytattunk, éppen nem volna meglepő, hogyha a kriminalitás tekintetében a reformátusság némi hátrányára alakuló legújabb változás nagyobb mérvet öltött volna, illetve öltene a közel jövőben.

Öngyilkosságok tekintetében a református lakosság kedvezőtlen helyzetben van. Szél Tivadar adatai szerint³² egymillió 6 éven felüli lakosra általában 321, ugyanannyi reformátusra 472 öngyilkos jutott. A római katolikusoknál 267, az ág. hitv. evangélikusoknál 384, a zsidók közt 283, az öngyilkossági koefficiens. Nem ennyire kedvezőtlen a helyzet, ha az öngyilkossági kísérleteket is figyelembe vesszük, de tény, hogy ebben az esetben is jóval átlagon felül mozog öngyilkossági hányadosuk. Az is csak enyhe vigasz, hogy

³² Szél: Az öngyilkosságok demografiája. Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 7. és 8., 849. és köv. l.

* Becslés

„a legnagyobb aránnyal szereplő protestáns felekezetek öngyilkossági aránya újabban alig romlott tovább s inkább az egykor is, most is minimumot képviselő s a középen álló felekezetek aránya növekedett“.³³

Az, hogy a reformátusok közt több az öngyilkosságra általában hajlamosabb férfi, mint pl. a katolikusok között s hogy az öngyilkosságra leghajlamosabb korú 60 éven felüliek aránya a reformátusok között sokkal magasabb, csak kis részben magyarázza a nagy különbséget. Ugyhogy itt — ha a minden bizonnyal erős *fajtabeli* eltérések determináns szerepére nem gondolnánk igen komolyan — akkor az eltérés nagy mértékét jórészt valóban a vallás számlájára ír-nók. Mint ahogy hisszük is, hogy a protestánsok nagyobb öngyilkossági koefficiense egyéb okok mellett vallásuktól sem független; különösen gondolunk itt azon viszonylag lazább szálakra, amelyek a protestáns elemeket egyházaikhoz fűzik. Nem könnyű ítélni, de azt hisszük, hogy kivált a közelmúltban több volt, de még ma is több a vallásilag közönyös protestáns, mint a vallásilag közönyös katolikus. A nagyobb függőség, az egyéni szabadság — de ezzel együtt az egyéni felelősség — kisebb foka is: intenzívebb kézbentartást és nagyobb védelmet is jelent. Viszont az igazi protestáns belső függése a — legteljesebb szabadság; aki erre eljut, az elnyeri a legnagyobb védelmet és a legjobb kezében tartást. De nem elegen jutnak el odáig. S a védelmi gát ezért fogyatékos. Persze hozzá kell tennünk, hogyha sokkal többen jutnának is el, akkor sem lehetne remélni, hogy a reformátusok öngyilkossági hányadosa a közel jövőben a katolikusokéval egy színvonalra szálljon le, mert hiszen a különbségnek vannak a vallástól különálló okai is. (Idősebbek nagyobb aránya, több férfi, a végletekre hajlamosabb és ezért kisebb vitalitást mutató törzsökös, keveretlenebb magyar fajnak a reformátusok közt nagyobb percentben fellelhető képvisellete, a későbbi házassodás, a meddő házasságok némileg nagyobb aránya, a valamivel még mindig magasabb általános műveltséget nyomon követő nagyobb igények s az ezek kielégíthetlensége miatti erősebb kollíziók.) Ezek együttvéve legjobb meggyőződésünk szerint figyelemre méltó, részben, de távolról sem teljesen indokolják a reformátusok nagyobb öngyilkossági hányadosát.³⁴

³³ Szél i. m. 850. l.

³⁴ Az evangélikus norvégek s a többségükben református hollandok, valamint a szintén protestáns skótok és angolok elég alacsony, másrészt a franciák, belgák s kivált az osztrákok és csehek magas öngyilkossági arány-

A *válások* számában mutatkozó eltérést könnyebb megérteni. Könnyebb egyrészt azért is, mert az eltérés nem is olyan nagy, mint ahogy az talán a köztudatban él. Az 1930—31 évek átlagában a jogerősen felbontott és érvénytelenített házasságokban szereplő volt házastársak felekezeti megoszlása a következő: római katolikus 10.994, református 4.689, ág. hitv. ev. 1.247, zsidó 2.196. E két év átlagában 100.000 római katolikus házassági állapotú egyénre jutott 250.6 elvált, míg a reformátusok válási arányszáma 295.4, az evangélikusoké 259.9, míg a zsidóké kimagaslóan nagy: 543.0. Ezek a számok azt mutatják, hogy a három keresztyén felekezetek közt nagyon lényeges eltérés ez idő szerint már nincs. Hogyha tudnók azt, hogy mennyi a formai felbontásig el nem jutó, de gyökerében romlott, megrendült s az együttélés normális feltételeit nélkülöző házasságok száma felekezetek szerint, akkor nyilván világosabb képünk lenne arról, hogy vajjon az egyes vallásfelekezeteknek a szerepe mekkora a házasság konzerválásában. Ez a fenti, enyhe különbség semmi esetre sem alkalmas arra, hogy messzebbmenő oksági ítéletet formáljunk, kivált ha figyelembe vesszük azt, hogy milyen erős fokozati különbség van a protestáns és a katolikus egyháznak a váláshoz fűzött megtorló szankciói terén. Erre gondolva csodálkozunk kell azon, hogy a különbség csak ilyen kicsi, illetve azon, hogy nem sokkal alacsonyabb a római katolikusok közt az elválások száma.

Mindamellet meg kell jegyeznünk, hogy a katolikusoknak tulajdonképpen több öngyilkossági és válási esetre volna jussuk tisztán *népességszerkezeti okokból*, nevezetesen abból kifolyólag, hogy köztük *több* az öngyilkosság légkörének kedvező város lakója s *kevesebb* az *östermelő* mint a protestánsok közt. Ez a tény védettségüket, kedvezőbb helyzetüket csak kiemeli.

A *törvénytelen születések* gyakoriságát kétféle módon szoktuk mérni. Nézzhetjük, hogy 100 szülött között, mennyi a házasságon kívüli, vagy pedig — s ez a helyesebb — viszonyíthatjuk a törvénytelen szülöttek számát a szülésképes korú 15—49 éves nem férjes nők számához. Mindkét eljárással arra az eredményre jutunk, hogy a reformátusság az átlagosnál valamivel *több* törvénytelen szülöttet produkál; egyúttal kedvezőtlenebb helyzetben vannak a reformá-

száma figyelmeztethet, de egyben meg is nyugtathat arra vonatkozólag, hogy még ugyancsak óvatosan és a vallás befolyásának erős méltatásával nyilatkoztunk a fentiekben.

tusok az átlagosat ugyan szinten meghaladó hányadosokat feltüntető római katolikusoknál is.

	Száz szülött közül volt		váltó- zás	Ezer 15—19 éves nem
	törvénytelen az 1926—30	1930—34 évek átlagában		férjes nőre jutott tör- vénytelen szülött 1921- ben ³⁵
református	9.30	9.85	+0.55	22.8
róm. kath.	8.79	9.58	+0.79	21.5
ág. hitv. ev.	6.55	8.37	+0.82	16.1
gör. kath.	7.12	7.14	+0.02	26.4
orsz. átlag	8.55	9.32	+0.77	20.3

Tudomásul kell vennünk a kedvezőtlenebb arányt, amit csak súlyosbít az a tény, hogy a reformátusság közt kevesebben laknak városokban; már pedig éppen a városokban sokkal gyakoribb a törvénytelen származás. Biztató jel, hogy a viszonyszám romlása valamelyest kisebb az átlagosnál, s nem éri el a katolikusokét sem. Tudva, hogy a törvénytelen származású gyermekek halandósága a törvényesekénél sokkal nagyobb, legalább részben magyarázva látjuk a református csecsemő-halandóság meglehetősen kedvezőtlen voltát. A magas arányszám súlyát enyhíti az, hogy a református házasságon kívüli szülötteknek feltehetőleg nagyobb része sarjad olyan falusi vadházasságokból, amelyek előbb vagy utóbb sűrűbben legalizáltaknak, mint a nagyvárosi törvénytelen szülöttek — sokszor futó viszonyokból — származó serege. Ez azonban csak feltevés. De megerősíti az, hogy a gyermekmenhelyi gondozottak közül a reformátusok az 1930—34 évek átlagában úgy aránylottak a római katolikusokhoz képest, mint 30.3:100, addig az összes törvénytelen szülöttek sorában az arány 32.9:100.

Szemlénknek végére értünk. Sok részlet hosszabb méltatást igényelt volna. Itt-ott a bajokon való segítség módjának megjelölése, a teendők felvázolása szinte tollhegyre kívánczolt. De mégis igyekeztünk megmaradni a szociográfiának, mint oknyomozó-leíró, u. n. „tisztá” tudománynak az országútján, rábízva a levonható tanulságok érlelését s a beavatkozó irányítás feladatát a szociálpolitika és a belső-

³⁵ Uj adat a felekezet—kor—családi állapot szerint való feldolgozás közzétételének hiánya miatt nincs.

misszió munkásaira. Ha itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a hitélet mélyítése, az evangéliumhoz való visszavezetés s Krisztus Királyságának kultusza ebből a munkából nem csak, hogy ki nem maradhat, hanem, hogy azt ezen irányító munkának motorikus erejévé kell fokozni, azt csak azért tesszük, mert hisszük, hogy átalakulóban levő korunknak magyar református közössége értékes gyümölcsöket érlelő átalakulásra reászorul.³⁶

³⁶ Előadásaimat annak idején vázlatosan dolgoztam ki. Némi új anyag mellett a legtöbb vonatkozásban régi, 1920-as adatokkal voltam kénytelen dolgozni. Azóta megjelent — s augusztus derekán kézhez is kaptam — a Magyar Statisztikai Közlemények 96-ik kötete, amely a népesség foglalkozását a főbb demográfiai adatokkal egybe vetve közli. De az általunk felölelt anyagot csupa abszolút számokban nyújtja. Végtől-végig ki kellett számítani, a szükséges százalékok és indexek nagy tömegét. A rendelkezésre álló rövid három és fél hét alatt, a magam erejére szorítkozva, nem tudtam annyit nyújtani, mint szerettem volna. Viszont sokkal többet végeztem, mint amennyit itt nyújtottam. Gazdag és sokatmondó részletes táblázatok közléséről voltam kénytelen az amúgy is túlságosan igénybe vett tér kímélése céljából lemondani.

Az itt nyújtott adatok tetemes részét — ismétlem — a M. St. Közlemények új sorozatának 96. kötetéből merítettem. A többi adatokat a M. St. Közl. többi népszámlálási és népmozgalmi kötetéből vettem, illetve számítottam ki. (Főleg az Új sorzat 42, 50, 64, 69, 70, 71, 73; 76; 83; 86. számú kötetekből, úgyszintén a Magyar Statisztikai Évkönyv 1913—1934. évfolyamaiból.)

